

Katus László

Európa története a középkorban

KRONOSZ KIADÓ

Katus László

Európa története a középkorban

KATUS LÁSZLÓ

EURÓPA TÖRTÉNETE
A KÖZÉPKORBAN

KRONOSZ KIADÓ

Pécs, 2021

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2021-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

print ISBN 978-615-6339-01-0

pdf ISBN 978-615-6339-02-7

Szerkesztette és a mutatókat összeállította:

ERŐSS ZSOLT

Olvasószerkesztő

RADICS MELINDA (2014), WÖLFINGER KITTI (2014), BELLUS IBOLYA (2021)

A kötetben szereplő térképeket készítette (2021)

NAGY BÉLA

A képeket válogatta (2014)

KATUS LÁSZLÓ, ERŐSS ZSOLT ÉS FEDELES TAMÁS

A kötetben szereplő képek közkinccs kategóriába esnek,
s szabad felhasználású forrásokból származnak.

A borító Hans Memling *Jelenetek a Passióból* (1470 körül)
című festménye felhasználásával készült.

A borítót Müller Péter terve alapján Erőss Zsolt készítette

A kötet kéziratát a szerző 2014-ben zárta le.

Második, javított kiadás

© Nagy Béla, 2021

© Katus László örököse, 2021

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2021

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás	13
Bevezetés	15

ELSŐ RÉSZ EURÓPA SZÜLETÉSE: A KORA KÖZÉPKOR

BEVEZETÉS	21
I. AZ ANTIK ÖRÖKSÉG	25
A Római Birodalom válsága és konszolidációja	25
A keresztény császárság	29
A Nyugatrómai Birodalom végnapjai	32
A késő római társadalom	34
Az antik kultúra továbbadása	38
II. A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ EGYHÁZ	42
A korai kereszténység	42
A birodalmi egyház	50
Egyház és állam viszonya	53
Az egyház szervezete	56
Az alapvető hittételek megfogalmazása	60
Az egyházatyák	65
Görög atyák	66
Latin atyák	67
A szerzetesség kezdetei	69
Nyugat-Európa kereszténnyé válik	73
III. A BARBÁROK	77
A kelták	77
A germánok	80
A germánok a népvándorlás előtt	80
A germánok vallása	82
A germánok a népvándorlás idején	84

A hunok	88
A germán népvándorlás	91
Rómaiak és barbárok együttélése	96
A germán királyságok	101
A Vizigót Királyság	101
A Vandál Királyság	104
A Burgund Királyság	105
Odoaker, Itália királya	106
Az Osztrigót Királyság	106
A Langobard Királyság	109
IV. A FRANK BIRODALOM	115
A Frank Birodalom a Meroving-királyok idején	115
A Karoling Birodalom	122
A Karoling-maior domusok	122
Kis Pippin királysága	125
Nagy Károly hódításai	126
A „keresztény császárság” felújítása	130
A Karoling-állam szervezete	132
A Karoling-egyház	138
Nagy Károly és munkatársai	141
A Karoling Birodalom felbomlása	144
V. A KORA KÖZÉPKOR KULTÚRÁJA. A KAROLING-RENEZÁNSZ	150
Hanyatló kultúra	150
A Karoling-reneszánsz	153
A kora középkor irodalma	159
A kora középkor művészete	161
VI. ANGLIA A KORA KÖZÉPKORBAN	167
VII. AZ ISZLÁM ÉS AZ ARAB BIRODALOM	173
Az iszlám születése	173
Az arab birodalom	176
A Córdobai Kalifátus	180
VIII. NÉPESEDÉS ÉS GAZDASÁG A KORA KÖZÉPKORBAN	183
Népesedés	183
A népesség alakulása	183
Házaseset a középkorban	185
A kora középkori mezőgazdaság	191
A középkori nagybirtok és népei	192
Uradalom és földesuraság	192
Az uradalmak parasztsága	196

	Kézművesség és kereskedelem	201
	Uradalmi kézművesek	201
	Kereskedelem és forgalom	203
	A kereszténység és a gazdaság	206
IX.	BIZÁNC A KORA KÖZÉPKORBAN	209
	A bizánci állam	209
	Kísérlet a Római Birodalom visszaállítására	212
	Válság és gyökeres reform	216
	Bizánci nagyhatalom: a Makedón-dinasztia	219
X.	A SZLÁVOK	223
	A balkáni szlávok	223
	A nyugati szlávok	226
	Az alpesi és dunántúli szlávok	226
	A „Nagymorva Birodalom”	229
	A csehek	230
	A lengyelek	232
	A keleti szlávok	232
	A Kijevi Rusz	235
XI.	A VIKINGEK	236
	A vikingek elnevezései és megjelenésük Nyugat-Európában	236
	A vikingek megkeresztelkedése	237

M Á S O D I K R É S Z A Z É R E T T K Ö Z É P K O R

	BEVEZETÉS	243
I.	A HŰBÉRISÉG	247
	A hűbériség kialakulása	247
	A hűbéri társadalom	250
II.	NYUGAT-EURÓPA „FORRADALMAI”	258
	A demográfiai forradalom	258
	A mezőgazdaság átalakulása	260
	A műszaki forradalom	264
III.	ÁTALAKULÓ TÁRSADALOM	267
	A három ordo és a lovagok	267
	A középkori közösségek	270

IV.	A KÖZÉPKORI VÁROS	273
	„A városi levegő szabaddá tesz”	273
	Kereskedelem és hitel	277
	A céhek és a tőkés ipari vállalkozások	280
V.	A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ EGYHÁZ	283
	A gregorián reform	283
	A gregorián reform eredményei és következményei	287
	Az egyházi rend	290
	A keleti és a nyugati egyház szétválása	292
	A kereszties hadjáratok	294
	A szerzetesség megújulása és differenciálódása	300
	Az eretnekségek és az inkvizíció. A zsidók a középkorban	305
	Az eretnekségek és az inkvizíció	305
	Zsidók	308
	Zarándoklatok és szentkultusz	311
VI.	AZ ÉRETT KÖZÉPKOR KULTÚRÁJA	315
	Oktatás, egyetemek	315
	A tudomány: a skolasztika	319
	A skolasztika nagyjai	322
	A nemzeti irodalmak születése	328
	A romanika és a gótika művészete	330
VII.	FRANCIAORSZÁG A 10–14. SZÁZADBAN	335
	A Nyugati Frank Királyság	335
	Az állam „privatizációja”	338
	A ország újraegyesítése	341
	A Francia Királyság virágkora	345
VIII.	NÉMETORSZÁG ÉS A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG	352
	A Keleti Frank Királyság	352
	A Német Királyság a szász dinasztia idején	353
	A Német-római Császárság születése	356
	III Ottó, „a világ csodája”	360
	II. Henrik, a „szent császár”	363
	A száli dinasztia és az investitúraharc	365
	A Hohenstaufen-dinasztia	368
	Német terjeszkedés kelet felé	374
IX.	ANGLIA A 11–13. SZÁZADBAN	378
	A normann és a francia dinasztia	378
	Az angol rendi monarchia kialakulása	382

X.	A SOKSZÍNŰ ITÁLIA	387
	Az észak-itáliai városköztársaságok	388
	Firenze és Velence	392
	Dél-Itália	395
	A Pápai Állam	400
XI.	AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGET	401
	A spanyol visszahódítás	401
	A spanyol királyságok a reconquista után	403
XII.	A SKANDINÁV ORSZÁGOK	408
	A skandináv királyságok születése	408
	Dánia	408
	Norvégia	409
	Svédország	410
	Népesség és gazdaság	410
	A skandináv országok a 11–13. században	412
	Dánia	415
	Norvégia	416
	Svédország	418
XIII.	BIZÁNC	420
XIV.	KELET-KÖZÉP-EURÓPA	427
	Lengyelország	427
	Lengyelország kormányzata, társadalma és gazdasága	430
	Magyarország	433
	A magyar nép története az államalapításig	433
	A magyar államalapítás	436
	Szent István utódai	437
	A keresztény monarchia	441
	Magyarország a 12. században	444
	A 12. századi Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyai	445
	Magyarország a 13. században	447
XV.	DÉLKELET-EURÓPA ÉS KELET-EURÓPA	454
	A Balkán szláv „államai”	454
	A Kijevi Rusz története	457

H A R M A D I K R É S Z
A K É S Ő K Ö Z É P K O R

BEVEZETÉS	467
I. VÁLSÁG ÉS ÁTRENDEZŐDÉS	469
A 14. század népesedési katasztrófája	469
A népesedési katasztrófa következményei	475
II. FRANCIAORSZÁG NYOMORÚSÁGA ÉS FELEMELKEDÉSE	479
A százéves háború	479
A Francia Királyság megerősödése	485
Burgundia felemelkedése és bukása	488
III. A NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁRSÁG A 14–15. SZÁZADBAN	492
Habsburgok és Luxemburgok	492
A német hűbéri társadalom	497
A városszövetségek	498
Svájc kialakulása	499
A Német Lovagrend	500
IV. ANGLIA A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN	503
V. ITÁLIA	506
A <i>signoria</i>	506
Firenze	508
Dél-Itália	516
A Pápai Állam	517
VI. AZ IBÉRIAI-FÉLSZIGET A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN	518
Spanyolország	518
Portugália	520
VII. KELET-KÖZÉP-EURÓPA	522
Lengyelország	522
Magyarország	525
VIII. DÉLKELET-EURÓPA ÉS KELET-EURÓPA	538
Balkán-félsziget	538
A Moszkvai Nagyfejedelemség	542

IX.	AZ EGYHÁZ A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN	543
	A pápák Avignonban	543
	A zsinati mozgalom	545
	A huszitizmus	547
	A vallási élet hanyatlása	548
	A <i>devotio moderna</i>	549
	A reneszánsz pápák	550
X.	A KÉSŐ KÖZÉPKOR KULTÚRÁJA	554
	Tudományok	554
	A „humanizmus”	557
	Reneszánsz művészet	560
XI.	NŐK ÉS GYERMEKEK A KÖZÉPKORBAN	565
	Nemesasszonyok	565
	Városi nők	574
	Parasztasszonyok	576
	Gyermekek	578
	Tájékoztató irodalom	581
	Források	581
	Irodalom	582
	Illusztrációk jegyzéke	589
	Képek	589
	Térképek	593
	Személynévmutató	595
	Településnév-mutató	611

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezzel a kötettel tisztelni szeretnék egykori kedves tanárain – Alföldi András, Deér József, Hajnal István és Váczy Péter – emléke előtt. Ők szerettették meg velem a középkort és vezettek be csodálatos világába.

Köszönet illeti pécsi tanártársaimat és volt tanítványaimat, akik segítségével és könyveik nélkül nem születhetett volna meg ez a könyv. Köszönettel tartozom Font Márta egyetemi tanárnak a középkori Oroszországot és a Kijevi Ruszt, valamint Közép- és Kelet-Európa 10–12. századi történetét tárgyaló könyveiért, volt tanítványomnak, Sashalmi Endre egyetemi tanárnak a skandináv országok történetét áttekintő segítségével és a nyugati, valamint a kelet-közép-európai és a kelet-európai államfejlődést tárgyaló könyveiért. Köszönet illeti volt tanítványaimat, Fedeles Tamás és Kiss Gergely egyetemi docenseket, akiknek egyháztörténeti könyveiből és tanulmányaiból igen sokat tanultam. Fedeles Tamásnak ezenkívül köszönöm a könyvem körüli bábáskodását is: a névmutató ellenőrzését, a képek válogatásában és a szöveg javításában nyújtott segítségét. Radó Bálintnak, egykori tanítványomnak, most főlevéltárosnak, egyháztörténeti könyvét és tanulmányait köszönöm, amelyek igen tanulságosak voltak számomra. Köszönöm volt újkorász tanítványomnak, Nagy Mariann egyetemi docensnek, hogy volt szíves elvállalni a kéziratom fejezetenkénti elolvasását, s a hibák javítását. Végül, de nem utolsósorban, nem íródhatott volna meg a könyv Feleségem megértő, áldozatos türelme nélkül, aki elviselte a szerző írás közbeni rigolyáit és bántásait.

Jelen kötet a 2000-ben megjelent *A középkor története* című egyetemi tankönyvem átdolgozott, javított és jelentősen bővített, képekkel és térképekkel gazdagon illusztrált kiadása. Bízom benne, hogy nem csak az egyetemi hallgatók, hanem a középkor iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség is haszonnal forgatja majd.

Budapest, 2014. május 30.

Katus László

BEVEZETÉS

A középkor elnevezés a 15. századi itáliai humanistáktól származik. Először Giovanni Andrea dei Bussi pápai könyvtáros használta 1469-ben *media tempestas* formában. A 16. század elején már gyakran találkozunk a *media aetas*, *media tempore*, *media antiquitas* kifejezésekkel, majd a 17. században megjelent a *medium aevum* elnevezés is. A humanisták számára a Nyugatrómai Birodalom bukása és a saját koruk közötti ezer év a sötétség (*tenebrae*), a kulturális hanyatlás kora volt, egyfajta sajnálatos közjáték a kulturális virágzás két nagy korszaka között. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy ők elsősorban filológusok voltak, akik az írott latin nyelv színvonala alapján ítélték meg az előző korokat, s a klasszikus latinhoz képest a középkor latinságát barbárnak minősítették. A középkor minden szempontból negatív minősítést csak a felvilágosodás idején kapott, a 18. században. Ekkor vált divatossá a „sötét középkor” elnevezés. A 19. század elején azután gyökeresen megváltozott a helyzet: a romantika a középkorért lelkesedett, abban vélte megtalálni álmai korszakát.

A 17. század végén alakult ki a világtörténet hármaskorszakbeosztása ókorra, középkorra és újkorra. E korszakolás Christoph Cellarius hallei professzor világtörténete nyomán vált általánosan elfogadottá. Cellarius 1685-ben megírta az ókor történetét (*Historia antiqua*), majd 1698-ban látott napvilágot a középkor története: *Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam* címmel. Ezzel a középkor kronológiai határait is megadta: Nagy Konstantintól (313) Konstantinápoly elestéig (1453). A 16. és a 17. század története *Historia nova* címen 1702-ben jelent meg. A három kötet együtt is megjelent Jénában 1702-ben, háromkötetes egyetemes történetként (*Historia universalis breviter ac perspicue exposita, in antiquam, et medii aevi ac novam divisa*).

A 18. század végére azonban általánossá vált a 476-os és az 1492-es korszakhatár. Az utóbbi napjainkig a történészek többsége elfogadta, bár akadnak, akik inkább a reformációt (1517) tekintik a középkor végének, sőt újabban egyesek egészen a 16. század közepéig elmennek, amikor már Európában minden téren mutatkoznak a nagy felfedezések és a reformáció következményei. Ami a középkor kezdetét illeti, 476-ot ma már a szakemberek nem tekintik igazi korszakhatárnak, hiszen akkor nem történt semmi lényeges, a Nyugatrómai Császárság formális megszűnését a kortársak szinte észre sem vették. Ha egyetlen évszámhoz akarjuk kötni az új korszak kezdetét, akkor sokkal inkább szóba jöhetnek egyéb dátumok: Diocletianus trónra lépése (284), a keresztény vallás-gyakorlatot engedélyező türelmi rendelet (313), Konstantinápoly alapítása (330), a kereszténység kizárólagos államvallássá emelése (380), a Római Birodalom végleges kettéválása egy keleti és egy nyugati császárságra (395), vagy a népvándorlás kezdetét jelző évszámok (375, 378, 406), esetleg 410, amikor a gótok, a kortársak nagy megdöbbenésére, elfoglalták és kirabolták Rómát. De vannak, akik a Római Birodalom restaurációját átmenetileg sikeresen végrehajtó I. Iustinianus császár halálát (565), vagy Nagy Szent Gergely pápa megválasztását (590) tekintik az ókori civilizáció végé-

nek. Mindenesetre az utóbbi évtizedekben a jelentős középkortörténeti összefoglalások túlnyomó többsége a 4. századot már a középkor részeként tárgyalja.

Akadtak jeles medievisták, főleg gazdaságtörténészek, akik szerint a népvándorlás és a Nyugatrómai Birodalom összeomlása nem hozott gyökeres változást a gazdasági életben. „A kora középkori gazdaság a késő ókori gazdaság közvetlen és egyenes folytatása, minden tekintetben ahhoz csatlakozik” – írta Alfons Dopsch bécsi professzor. Hasonló véleményen volt a jeles belga történész, Henri Pirenne is, aki *Mohamed és Nagy Károly* című könyvében azt az álláspontját fejtette ki, hogy a nagy korszakváltás, az ókorból a középkorba való átmenet a Mohamed halála és Nagy Károly császárrá koronázása közötti időszakban, azaz a 7–8. században ment végbe. Könyvében így foglalta össze téziséit, amely majdnem egy évszázad óta tartó nagy nemzetközi vitát váltott ki a korszakkal foglalkozó történészek körében: „A germán népvándorlás nem vetett véget az antik világ földközi-tengeri egységének, sem annak, amit a római kultúrában lényegesnek tekinthetünk, úgy ahogy az még az 5. században megmaradt [...] 600-ban a világ képe minőségileg nem különbözött attól, amilyen 400-ban volt. Az ókori hagyománnyal való szakítást az iszlám gyors és váratlan előretörése eredményezte. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a Nyugat véglegesen elszakadt a Kelettől, s ezzel véget ért a mediterrán egység [...] A történeti élet tengelye a Földközi-tengerről észak felé helyeződött át”.

Diocletianustól és Nagy Konstantintól Nagy Károlyig terjed tehát azoknak a kiemelkedő történeti személyeknek a sora, akiket szimbolikusan az első középkori személyiségnek tekinthetünk. Ebben a fél évezredes átmeneti időszakban hova is tegyük hát a középkor valódi kezdetét? Egy új civilizáció születése nemigen köthető egyetlen, mégoly jelentős évszámhoz sem. A változás a történeti élet különböző területein nem egyszerre jelentkezik, nem egyforma ütemben megy végbe. Ezért célszerű egy olyan szélesebb időszávot megjelölni, amelyben minden fontos területen sűrűsödnek a változások. Így mára már általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy az ókor és a középkor közé indokolt közbeiktatni egy önálló, átmeneti jellegű korszakot, amelyet a nyugati történészek *késő ókornak* neveznek. Ennél azonban jobb és találébb Váczy Péter névadása: *antik középkor*, mert jól kifejezi, hogy a civilizáció átalakulása, a középkor fogantatása a késő Római Birodalom politikai keretei között ment végbe. Ebben az átmeneti korszakban, amely a 3. századtól a 6. század végéig tartott, egymás mellett él a régi és az új. Az előbbi halványul, gyengül, az utóbbi erősödik; az ókori civilizáció elhal, de öröksége lényeges alkotóelemként beépül a középkor új struktúráiba.

Az európai történet e több mint ezeréves korszakát hagyományosan három alperiódusra szokták tagolni: korai, érett és késő középkorra (németül *Früh-, Hoch-, Spätmittelalter*). Az első cezúrát a legtöbben a 10–11. századra teszik, a másodikat általában 1300-ra, de újabban már sokan előrehozzák 1250-re. Ha az egyes alkorszakoknak olyan nevet akarunk adni, amely utal lényeges tartalmukra, akkor a mai történészek szinte egyöntetű véleménye szerint a késő középkor a váltságok kora, amelyben már kirajzolódnak az újkori Európa jellemző vonásai. A középső periódus elnevezései jelzik, hogy ez a középkori európai civilizáció kiteljesedése, virágkora: Európa ébredése, fellendülése, felemelkedése, expanziója.

A korai középkort illetően már inkább megoszlanak a vélemények. Van, aki a korszak kettős arculatát hangsúlyozza: az ókorból a középkorba való átmenetet. Mások inkább az újat, a jövőbe mutató tendenciákat emelik ki az „Európa születése”, a „Nyugat születése” címadással. A két szempont jól összeegyeztethető, ha a korai középkort két alperiódusra osztjuk. Az első a már említett *késő ókor*, vagy Váczy Péter szavaival: *antik középkor*. A második alperiódusban már az új dominál:

ekkor születik meg Nyugat-Európa, rajzolódnak ki az *Occidens* első határai, formálódnak ki strukturális jellemvonásai. Határnak a két korszak között többnyire a 7. századot tekintik.

Azok a humanisták, akik a 15. században az antik kultúra bukása és annak reneszánsza, újjászületése között eltelt mintegy ezer évet, amely az ő szemükben a barbárság és sötétség felesleges időszaka volt, középkornak, azaz „köztes korszaknak” nevezték el, aligha sejtették, hogy a 20. és a 21. század történészei erre a korra úgy tekintenek majd, mint amelyben a sajátos európai civilizáció és kultúra megszületett és felnövekedett. Ez az eredetileg semmitmondó, formális elnevezés napjainkra olyan tartalmakkal telítődött, olyan egyedi történeti struktúrát jelöl, hogy tudományos igénnyel csak Európa, sőt csak Nyugat-Európa esetében beszélhetünk „középkorról”. Nyugat-Európa ebben az esetben nem földrajzi fogalom, hanem a történeti *Occidens*, a nyugati kereszténység területe, amely a középkor folyamán fokozatosan bővülve, Lengyelország és Magyarország keleti, illetve déli határáig terjedt. A középkorban ment végbe az a sokoldalú fejlődés a társadalmi élet minden területén – a technikában, a gazdaságban, a társadalomszerveződésben, a politikai intézményekben és a tudományban –, amelynek eredményeképpen az újkorban Európa lett a világ vezető civilizációja, ő nyújtotta a világ többi része számára az átveendő gazdasági, társadalmi és politikai modelleket, civilizációs mintákat, az európai technika és tudomány vált az egész emberiség egyetemes tudományává és technikájává.

E L S Ő R É S Z

EURÓPA SZÜLETÉSE:
A KORA KÖZÉPKOR

BEVEZETÉS

A középkori Európa kialakításában három tényező játszott meghatározó szerepet: az antik civilizáció öröksége, a keresztény vallás és egyház, valamint a barbár népek, illetve az általuk kialakított társadalmi-politikai szervezet. A kiváló lengyel történész, Oscar Halecki ezt legutóbb így fogalmazta meg *Európa millenniuma* című könyvében: „Európa mint történelmi közösség két fő pillérre épült, a görög-római humanizmusra és a kereszténységre. E kettő később is az európai tradíció és örökség két legfőbb összetevője maradt. Ez nem túlzott leegyszerűsítés, mert egyáltalán nem tagadja azoknak az úgynevezett barbároknak a szerepét, akik mellesleg csak azután integrálódtak az európai közösségbe, hogy érintkezésbe kerültek a görög-római kultúrával és felvették a kereszténységet”.

A 3. századtól a 6. századig tartó időszakot, amelyben végbement az ókorból a középkorba való átmenet, az európai történetírás általában *késő ókor*nak nevezi. Ezt az átmeneti kort egyik kiemelkedő francia kutatója, H. I. Marrou így jellemzi: „A késő ókor nem csupán egy folyamatos fejlődés utolsó szakasza; ez már egy másfajta ókor, egy más civilizáció, amelyet meg kell tanulnunk a maga eredetiségében elismerni, önmagában megítélni, s nem a korábbi korok mércéje szerint [...] Egy új szellem nyilvánul meg a legkülönbözőbb területeken, a leginkább anyagi jellegű technikáktól és a mindennapi lét legkülönbözősebb formáitól kezdve a kollektív mentalitás legbelső struktúráiig, addig az eszméig és eszményig, amelyet e kor emberei a világról és az életről kialakítottak”.

Váczy Péter az *antik középkor* elnevezést használja, s ezt azért tartjuk igen szerencsésnek, mert a szóban forgó átmeneti korszakot a legtöbb medievista ma már a középkor kezdetének tekinti, de hangsúlyozza, hogy a középkor a késő római civilizáció méhében, a Római Birodalom politikai keretei között született meg. Váczy Péter így jellemzi ezt az időszakot: „A Földközi-tenger kultúrkörének irányítása továbbra is római kézben maradt, mindezek ellenére a 3. század közepe a kultúra történetében mégis az ókor halálának és egy új kor jövetelének epochája. Aki a korszakok határát a politikai élet külszínén vonja meg, az bizonyára az ókori történelem zárókövének a Nyugatrómai Birodalom bukását fogja tekinteni. A valóságban azonban az antiknak középkorrá alakulása a 3. század közepére esik [...] A nagy Római Birodalom vérkeringése nem szakad meg a 3. század krízisében, hanem még két századon keresztül »római szellemben« munkálkodhatott tovább. Ez nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy az új világ megalapozása és összeácsolása Rómának jutott osztályrészül. Római császárok, római hagyományok alapján, de már új szellemben egyengetik az utat a középkor felé, és római polgárok azok, akik először gondolkoznak és éreznek középkori ember módjára”.

A kora középkor (4–10. század) során ment végbe a nyugati civilizáció három fő alkotóelemének – az antik kultúrának és az azt hordozó romanizált népességnek, a kereszténységnek, valamint a népvándorlás során itt letelepült barbároknak (germánok, szlávok) – egybeolvadása egy teljesen új civilizációs képletté. Ekkor alakultak ki a középkori struktúra fő elemei és intézményei (földesuraság, hűbériség, egyházszerzet, szerzetesség, lovagság), eleinte a késő Római Birodalom, majd a barbár királyságok, elsősorban a frankok királysága keretei között.

A korai középkor első alperiódusára, a késő ókorra vagy az antik középkorra (4–6. század) a Nyugatrómai Birodalom és az antik civilizáció felbomlását kísérő válságjelenségek nyomták rá bélyegüket: Nyugat viszonylagos elszegényedése és elnéptelenedése Kelethez képest, a városok hanyatlása, az áru- és pénzforgalom visszaesése. E válságtünetek azonban nem homályosíthatják el e korszak igazán jelentős, a középkori Nyugat fejlődését megalapozó teljesítményeit, amelyek közül különösen kettőt kell kiemelnünk: a keresztény latin műveltség és értékrend megszületését, s a középkori gazdaság és társadalom egyik legfontosabb szervezeti keretének, a nagybirtoknak, a földesuraságnak a kialakulását.

Nyugat új kultúráját a kereszténység alkotta meg a bibliai kinyilatkoztatás és az antik örökség egybeötvözésével. A kereszténység maga is ekkor alakította ki középkori arculatát, ekkor hozta létre egyházi szervezetét, s az egyetemes zsinatokon megfogalmazta a hit alapvető tételeit. A görög és latin egyházatyák munkássága nyomán az antik örökség szerves részévé vált a keresztény kultúrának, természetesen tartalmában megrostálva, hogy megfeleljen a keresztény etika kívánalmainak és hívő keresztények is olvashassák, s kifejezési formáiban leegyszerűsítve, hogy a barbárok is elsajátíthassák. Az új keresztény kultúra ápolásában és terjesztésében kulcsszerepet játszott a szerzetesség intézménye.

Ami a földesuraságot, a középkori nagybirtokot illeti, itt csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ez az intézmény önmagában nem azonosítható a feudalizmussal. Ez csak akkor indokolt, midőn a 9. századtól kezdve – a hűbértartó, a *feudum* révén – szorosan összekapcsolódik a középkori Nyugat másik alapintézményével, a hűbériséggel. Ekkor minden hűbértartó (*feudum*) földesuraság, s az egész hűbéri rendszer a földesuraság szélesebb talapzatára épül. De Marc Bloch joggal hangsúlyozza, hogy a két fogalmat világosan meg kell különböztetni. „A földesuraság a 9. és a 13. század között a feudális társadalom lényeges eleme, de önmagában véve annál régebbi volt és sokkal tovább élt.”

A 7. századra Nyugaton szinte teljesen eltűntek az antik struktúrák, és felbomlott a germánok nemzeti társadalmi szervezete is. Maradványaik azonban szervesen beépültek a születőben lévő új civilizációba. A trendvonalak hanyatló tendenciája is megállt. A népesség száma elérte a mélypontot, s lassan emelkedni kezdett. Georges Duby szerint ekkor vette kezdetét az európai gazdaság első fellendülése. A kultúra területén pedig a 8–9. században már Karoling-renaisszánszról beszélünk. A növekedés egyelőre minden téren még igen lassú volt, s csak a 10. század második felében és a 11. században vett nagyobb lendületet.

A korai középkor második szakaszában, a 7. és a 10. század között születik meg Nyugat-Európa mint sajátos történelmi képződmény, s ekkor körvonalazódnak az *Occidens* első határai. Ebben szerepe van a keleten és délen bekövetkező fejleményeknek is. A 7. század Kelet történetében jóval jelentősebb törést jelent, mint Nyugaton. A Keletrómai Birodalom tovább él, de a túlélés ára gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetének alapos átalakítása (középbizánci korszak). A struktúraváltást az kényszeríti ki, hogy Bizánc keleti és balkáni végein megjelenik két új „világ”, az iszlám és a szlávok világa, amelyek meghatározó befolyást gyakorolnak a Nyugat további fejlődésére is. Az iszlám térhódítása hosszú időre elvágyja Nyugat-Európát Kelettől és a Földközi-tengertől.

Az *Occidens* centruma, magterülete nem a Mediterráneum partvidékén, hanem Észak-Galliában, a Rajna és a Loire között alakul ki. Itt jön létre a kereszténység közvetítésével az antik civilizáció és a népvándorlásból született barbár társadalom olyan kiegyensúlyozott szintézise, amely a legtermékenyebbnek bizonyult új megoldások kiérlelése és új struktúrák kialakítása terén. A középkori gazdasági, társadalmi és politikai intézmények itt fejlődnek ki legtisztább, legérettebb

formájukban. E centrum köré építi Nagy Károly az *Occidens* első politikai és kulturális szintézisét. Ettől délre (Dél-Galliában, Hispániában és Itáliában) elevebben él az antik római örökség, észak és kelet felé (az egykori *limesen* túl), valamint a brit szigeteken viszont a germánok, kelták, szlávok eredeti jellegzetességei érvényesülnek erőteljesen.

A kereszténység és vele a középkori kultúra a 7. században lépi át az egykori Római Birodalom határait. A Rajnán túli germán törzsek és az angolszászok megtérítésével, egyházszervezetük kiépítésével jelentős új területek kapcsolódnak be a nyugati keresztény kultúrába. A Karoling Birodalom államszervezete markánsan kirajzolja az *Occidens* keleti határait az Elba mentén és Pannóniában. Nagy Károly kísérletet tesz arra is, hogy a nyugati keresztény civilizációt egységes politikai keretbe foglalja. A kísérlet nem jár tartós sikerrel, de a Karoling-államszervezés mintául szolgál a későbbi államok számára. Kultúrpolitikájával pedig megalapozta a középkori Európa műveltségét, a nyugati kereszténység szellemi egységét.

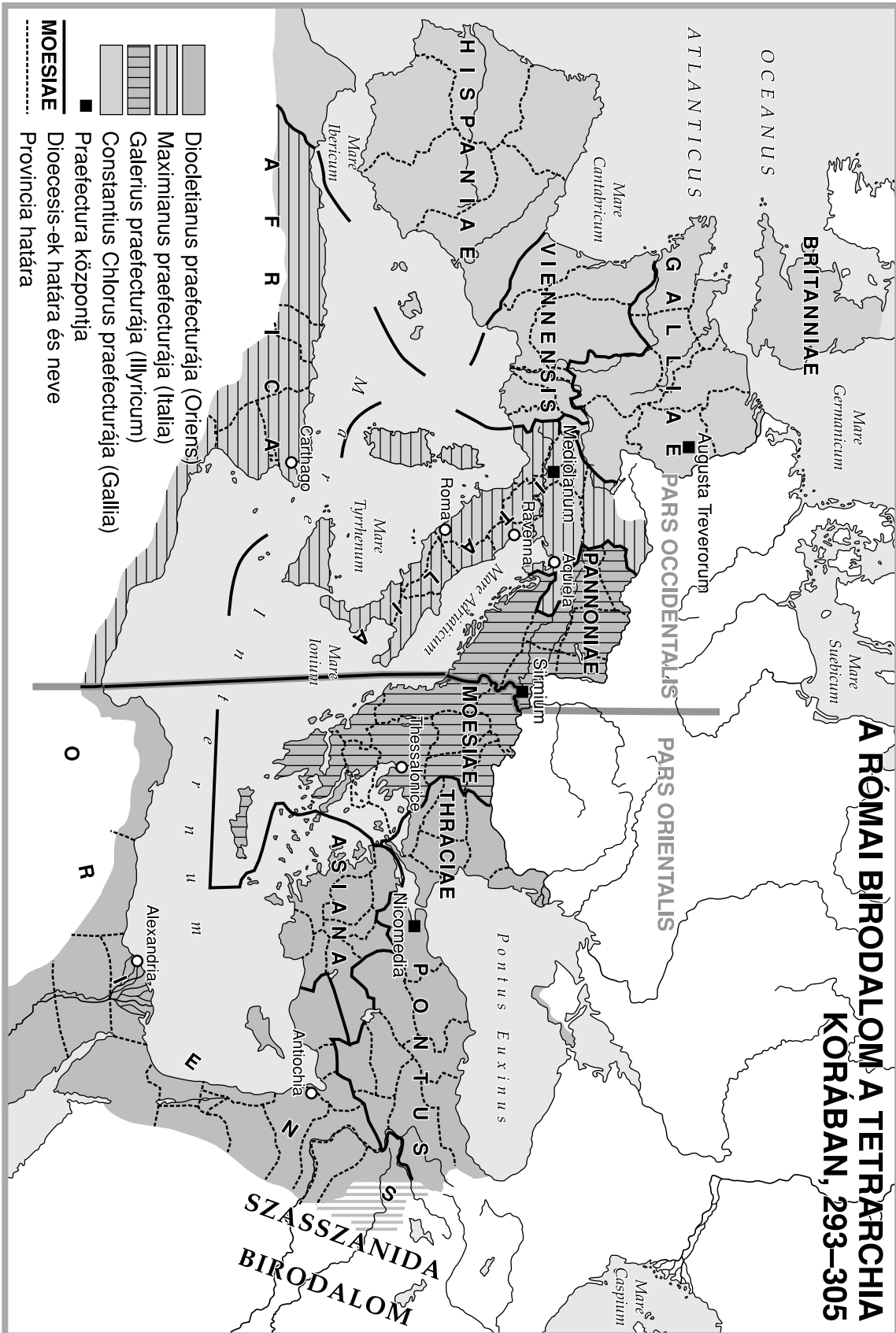
Nagy Károly birodalma hosszú távon epizód, amely csak átmenetileg töri meg a korszak egyik fő tendenciáját, a politikai dezintegrációt. A Nyugatrómai Birodalom után az utódállamok, a bár bár királyságok is felbomlanak, s végül erre a sorsra jut a Frank Birodalom is. Ezt a folyamatot az állam, a közhatalom „privatizációjának” is nevezhetjük. A parancsolás, tiltás és ítélkezés hatalma, a *bannum* kicsúszik a király kezéből, s a „területi fejedelmek”, vagyis a hercegek, grófok, majd az egyes földesurak és várurak „magántulajdonába” megy át. A Karoling Birodalom „privatizációjában” nagy szerepe van az inváziók utolsó hullámának, az arabok, a vikingek és a magyarok támadásainak. A hatalomnak ezt a felaprózódását régebben „feudális anarchiának” neveztük, s történelmi balszerencseként könyveltük el. Ma azonban úgy látjuk, hogy mindez szükségszerű alkalmazkodás volt a korszak technikai és kommunikációs viszonyaihoz, a külső támadások elleni hatékony védekezés konkrét lehetőségeihez. A politikai és az azt követő társadalmi dezintegráció mintegy előfeltétele volt az egyik legeredetibb nyugati intézményes fejlődésnek. A középkori monarchia ezekből a kisebb, emberibb léptékű, személyes kapcsolatokon alapuló politikai egységekből kiindulva, azok autonómiáját és szokásjogát a kialakuló nagyobb keretekbe integrálva épül majd fel az érett és a késő középkorban.

Ebben a bomlási folyamatban a nagybirtok, a földesuraság az egyetlen szilárd és tartós keret, a létbizonytalanság századaiban ekörül tömörül a társadalom. A szabad birtokosok vagy önként menekülnek védelme alá, vagy a kezébe került hatalmi eszközök segítségével kényszeríti őket függésbe. Mert a kisebb-nagyobb földesurak, akik a 10. századtól már várurak is, magukhoz vonják az uralkodó összes hatalmi jogosítványát, a *bannum* teljességét, s a maguk területén gyakorolják annak minden funkcióját. A nagybirtok, a földesuraság ekkor válik komplex gazdasági, társadalmi, közigazgatási, bíraskodási, katonai, sőt egyházi-vallási szervezetté, vagyis egy kis önálló állammá a csak virtuálisan létező országban. A 11. századra az agrárnépesség nagyobb része már betagozódik a földesúri szervezetbe, de azért még sokfelé megmaradnak a szabad kisbirtok kisebb-nagyobb szigetei.

A 8. században megjelenik, a 10–11. századra pedig a politikai kormányzat, a társadalomszerveződés és a katonáskodás uralkodó intézményévé válik a hűbériség. A felbomló közhatalmat a személyes hűségen alapuló kapcsolatrendszer váltja fel. A hűbériség kiemelkedése összefügg a hadviselés átalakulásával és a nyugati társadalomban kialakuló új munkamegosztással. A katonáskodás és a termelőmunka elválik egymástól: a fegyverforgatás hivatásos harcosok, a lovagok feladata lesz, ennek fejében eltartja őket a függő helyzetbe kerülő parasztság, amely viszont mentesül a katonáskodás terhei alól. Általánossá válik a társadalom három funkcionális rendre

– *ordóra* – való felosztása: az imádkozók (*oratores*) rendje a klérus, a harcolók (*pugnatores, bellatores*) rendje a lovagság, a dolgozók (*laboratores*) rendje pedig elsősorban a parasztság. A hűbéri-ség összekapcsolódik a földesúri szervezettel: a vazallus katonai szolgálata fejében földbirtokot (*beneficium, feudum*) kap, ahol nem a terület nagysága a fontos, hanem a telkek, illetve az azokon ülő jobbágycsaládok száma. A földesúri birtokra mint alapstruktúrára épül a lovagi uralkodó osztály – a hűbérurak és vazallusok – hierarchizált, többszintű kapcsolatrendszere, a maga sajátos intézményeivel, szertartásaival és jogával.

A hűbériséget Martell Károly a katonai szervezet, Nagy Károly pedig az államszervezet alapjává tette. Az állam „privatizációja” alatt voltaképpen azt értjük, hogy a közhatalom felbomlása során fokozatosan a hűbéri szervezet vette át annak funkcióit. Ekkor beszélhetünk jogosan feudalizmusról, vagy inkább feudális társadalomról, feudális monarchiáról, hiszen e rendszer meghatározó eleme a *feudum*, a hűbérbirtok, amelyben összekapcsolódik a hűbéri és a földesúri szervezet. Ez a rendszer a 10–12. században válik uralkodóvá. De csak akkor igazán jogosult a feudalizmus elnevezés, ha e rendszer mindkét alapintézménye jelen van. A hűbériség a kora középkor utolsó századaiban alakul ki, de virágkorát a középkor középső szakaszában, a 11–12. században éli, a 13. században pedig – a földesúri szervezettel együtt – átalakul, felbomlik.

dig Itáliát (hozzá tartozott Afrika is), Mediolanumból (Milánó). A keleti *caesar*, Galerius Illyricum ura volt (székhelye Sirmium), míg a nyugati *caesar*, Constantius Gallia praefecturát igazgatta (idetartozott Britannia és Hispania is), székhelye Augusta Treverorum (Trier) volt. A *praefecturae dioecesei*kre oszlottak, azok pedig *provincia*okra. A *dioecesis* élén a *vicarius* állt; a provinciákban elkülönült egymástól a polgári és a katonai igazgatás, az előbbit a *praeses*, *proconsul*, vagy *consularis* címet viselő helytartó, az utóbbit a *dux* gyakorolta. 4 *praefectura* – 12 *dioecesis* – 101 *provincia*: ez volt a birodalom közigazgatási szerkezete a 3. század vége óta. Az új beosztással megszűnt mind Itália, mind Róma különleges státusa. Róma nem volt főváros, császári székhely többé, hanem fokozatosan átalakult vallási, egyházi központtá, ahol csak a *senatus* őrizte és ápolta még az ősi római hagyományokat és kultúrát a 6. század közepéig.

Mind a négy császárnak külön udvartartása, központi kormányzati apparátusa volt, s a tartományi vezetők mellett is tekintélyes hivatali apparátus (*officium*) épült ki, élén a *magister officiorum*mal. Az új rendszer egyik legszembevetőbb jelensége a bürokrácia hatalmasra növekedése. A tisztviselők szigorúan fegyelmezett, hierarchizált testületet alkottak, ranglétrával, s az ezen elfoglalt pozíciónak megfelelő fizetéssel és címekkel. A városok (*civitasok*) önkormányzatát felszámolták, gazdálkodásukat, pénzügyeiket állami tisztviselők ellenőrizték.

Átszervezték, és létszámában jelentősen megnövelték a hadsereget is. A létszám a 3. század végén elérte a 400 000-t, a 4. században pedig meghaladta a félmilliót. A hadsereg három csoportra tagolódott: a határ menti provinciákban állomásoztak a helyi lakosságból toborzott, s a 4–5. században egyre inkább germánokból álló *ripenses* vagy *limitanei* elnevezésű határőr légiók. A négy császár székhelyén és környékén helyezkedtek el a nagyobb harci értékű és szükség szerint bárhol bevethető *comitatenses*, vagyis a császárok katonai kísérete (*comitatus*). A harmadik csoportot az uralkodók személyes védelmét ellátó testőrség (*protectores domestici*, később *schola*) alkotta.

A felduzzadt államapparátus és a nagy létszámú hadsereg költségeinek fedezésére új adókat vezettek be. Ezek közül legfontosabb volt az ún. *iugatio-capitatio*, amelyet a földtulajdonosokra vetettek ki. Az adókvetés alapja egyfelől a föld, másfelől a munkaerő, az előbbinek adóegysége a *iugum*, az utóbbié a *caput*. A *iugumot* a föld nagysága és minősége, valamint a termények alapján határozták meg, ugyanez volt a helyzet a *caput* esetében is, ahol nemcsak az emberi és állati munkaerő száma, hanem munkavégző képessége is számításba jött. Szíriában például 5 *iugerum* (kb. 1,3 hektár, 1 *iugerum* = 2523 m²) szőlő, vagy a minőségtől függően 20, 40 vagy 60 *iugerum* (5, 10, illetve 15 hektár) szántó tett ki egy *iugumot*. Egy birtok esetében a *iugumok* és a *caputok* számát összeadták, s így kapták meg az adóegységek mennyiségét. Hogy egy adóegység után mennyit kell fizetni, azt évről évre és tartományonként külön császári rendelet írta elő. Az adót terményben és pénzben fizették. Az adóegységek számát 15 évenként állapították meg (*indictio*). A 4. században ehhez újabb adónemek járultak: a *senatori* rangú nagybirtokosok aranyban fizetendő földadója, a városi *decuriók*, a kereskedők és a kézművesek ötévenként fizetendő adója.

Az állam mindenbe beavatkozott, mindent szabályozott. Diocletianus rendeletileg maximálta az árakat és a béreket, de az inflációnak is véget akart vetni, s igyekezett stabil pénzt teremteni. Az arany- és ezüstpénz mellett a mindennapi életben a bronz *denarius* játszott fontos szerepet, a béreket és az árakat is ebben állapították meg.

Minden erőforrást mozgósítottak a birodalom túlélése érdekében. Nem elégedtek meg az egyre több és nagyobb adóval, hanem kiépítették a kényszerű közmunkák (*munus*, *munera*; *munera sordida*: fizikai munkák; *munera ordinaria*: szervező, irányító munkák, elsősorban a városokban a *decuriók* ellenszolgáltatás nélküli kötelezettségei) és a beszolgáltatások (*annona*) rendszerét. Az ál-

A tetrarchák szobra Velencében (4. század eleje)

lami terheket túlnyomórészt a társadalom jogilag szabad, de nem kiváltságos, közvetlen termelőmunkát végző rétegei viselték. Hogy ezek ne bújhassanak ki a rájuk nehezedő terhek és szolgáltatások alól, egyre több csoportjukat kötötték lakóhelyükhöz és foglalkozásukhoz. A kézműveseket kötelező *collegiumok*-ba szervezték, ezekből nem léphettek ki, nem költözhetek más városba. Számos iparágban a fiúnak is apja mesteriségét kellett folytatnia. Hasonló volt a helyzet a katonák esetében is: a *veteranusok* erre alkalmas fiai kötelesek voltak katonai szolgálatot vállalni.

Nagy Konstantin 332-ben megtiltotta és büntette a *colonusok* önkényes elköltözését és idegen *colonus* befogadását. „A szökésre gondoló *colonusok*at rabszolgamódra vasra kell verni, hogy a szabadokhoz méltó munkát [a *colonusok* jogilag szabadok voltak] rabszolgai elítéltetésüknek megfelelően legyenek kénytelenek elvégezni”. A rendelet értelmezése kimondja a rendszer társadalompolitikájának alapelvét: „Az pedig, aki nem akar az lenni, mint aminek született, szolgásgorba taszítottassék!

(*Qui noluit esse quod natus est, in servitium redigatur*)”. Nagy Konstantin ugyanakkor a rabszolgák sorsát enyhítő törvényeket is hozott, például megtiltotta a rabszolgacsaládok szétszakítását.

Hasonlóan bántak a városi középosztállyal, a városokat vezető *curiák* tagjaival, a *curialisok*kal, vagy *decuriók*kal is: sem más városba, vagy faluba költözéssel, sem katonai szolgálat, sőt *colonusi* állapot vállalásával, de még remeteségbe vonulással sem szabadulhattak azoktól a terhektől, amelyekkel városuknak tartoztak. Az ő kötelességük volt a város élelemmel és ivóvízzel való ellátása, az utak és fürdők karbantartása, a közrend fenntartása, ünnepek, játékok rendezése – mindezt saját költségükön, ráadásul az ő feladatukká tették az adók behajtását és a katonai sorozást is, s mindezekért saját vagyonukkal feleltek. Aki a *decurio censushoz* előírt minimális vagyonnal rendelkezett (például 25 *iugerum*, azaz 6,3 hektár földbirtokkal), annak vállalnia kellett a *decurio* státussal járó terheket, sőt státusa öröklődött: fia is *decurio* lett. Városukat csak helytartói engedéllyel hagyhatták el, s ha öt évnél tovább voltak távol, vagyonukat a kincstár elkobozta.

A 4. századi „totális” állam egy kasztszerűen megmerevedett társadalmat akart kialakítani, amelyben mindenki beleszületik társadalmi csoportjába, státusába, s az abból való kiemelkedés, kitörés elvileg lehetetlen. Ez volt a legnagyobb ára annak, hogy a Római Birodalom keleten túlélte a népvándorlás viharait, s nyugaton is másfél évszázaddal meghosszabbíthatta létét. De, miközben a

rendszer a társadalmat teljesen gúzsba kötötte és az állam szolgálatába kényszerítette, a hadseregben és az államapparátusban egyesek lehetőséget találtak arra, hogy alacsony sorból a legmagasabb pozíciókba emelkedjenek: írástudatlan parasztokból, felszabadított rabszolgákból, germán kalandorokból császárok, főparancsnokok, főtisztviselők lehettek.

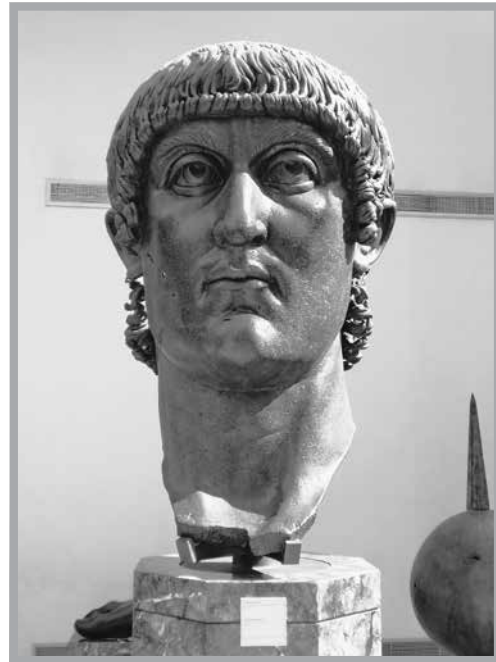
A keresztény császárság

305-ben a két *augustus*, Diocletianus és Maximianus önként lemondott a hatalomról, s helyükbe a két *caesar*, Galerius és Constantius lépett. Constantius azonban 306-ban meghalt, s helyét Severusnak, a Diocletianus által kinevezett nyugati *caesarnak* kellett volna elfoglalnia. A britanniai és galliai légiók azonban Constantiusnak a húszas éveie elején járó fiát, Konstantint (Constantinus) kiáltották ki császárrá. Erre Maximianus fia, Maxentius is császárrá kiáltotta ki magát Rómában. A trónkövetelők között kiobbant polgárháborúban végül is Konstantin

312-ben legyőzte Maxentiust, keleten pedig Galerius császár 311-ben bekövetkezett halála után Licinius szerezte meg a hatalmat. A két győztes 313-ban Mediolanumban találkozott, s kölcsönösen elismerték egymást *augustusnak*. A béke nem tartott sokáig: ismételt fegyveres összecsapások után 324-ben Konstantin végleg felülkerekedett, s ezzel megszerezte a birodalom feletti egyeduralmat.

Diocletianus és Maximianus a kereszténység kiirtásával vélte elérni a birodalom belső békéjét és megerősítését, s 303-ban megindította a legvéresebb keresztényüldözést, amely egy évtizedig tartott. Főleg Keleten volt különösen kegyetlen az üldözés, Nyugaton Constantius, majd Konstantin csak látszatintézkedéseket hozott, s egyetlen keresztényt sem küldtek halálba. Az üldözés eredménytelenségét először a keleti *augustus*, Galerius ismerte fel, s halála előtt, 311-ben türelmi rendeletet adott ki. Ebben elmondja, hogy a keresztények oktanul elhagyták őseik vallását, s amikor rá akarta őket kényszeríteni, hogy térjenek vissza őseik hagyományához, akkor sokan vállalták a halálbüntetést is. A császár, látva, hogy „igen sokan kitartanak elhatározásuk mellett”, megbocsát nekik, s megengedi, hogy „legyenek keresztények és tömörülhessenek gyülekezetekbe”. Cserében azt kívánja, hogy imádkozzanak istenükhöz a császár üdvösségéért és a közösségéért, „hogy az állam mindenfelől épségben maradjon, ők pedig biztonságban élhessenek otthonaikban”.

Konstantin már az üldözések idején jóindulatot tanúsított a kereszténység iránt. Midőn Maxentius legyőzése után a keleti császárral, Liciniussal 313-ban Mediolanumban találkozott, közösen rendeletet adtak ki, amelyben a keresztényeknek és mindenkinek megengedik, „hogy szabadon azt a vallást kövessék, amelyiket akarják – hogy akármilyen istenség van az égi székhelyen, hozzánk és minden alattvalónkhoz kegyes és jóindulatú lehessen”. Visszavonják az üldözési rendeleteket, s elrendelik, hogy „bárki, aki a keresztények vallásának előírásait óhajtja követni, most szabadon és nyíltan, minden zaklatástól és háborgatástól mentesen követhesse”. Ezt a jogot más vallások követői

Nagy Konstantin

(4. század, Palazzo dei Conservatori, Róma)

Nagy Konstantin 313-ban vert érméje,
a pogány római vallás Napistenével
(*Sol Invictus*) ábrázolva

Nagy Konstantin 337-ben vert pénzérméje,
rajta a Krisztus-monogrammal

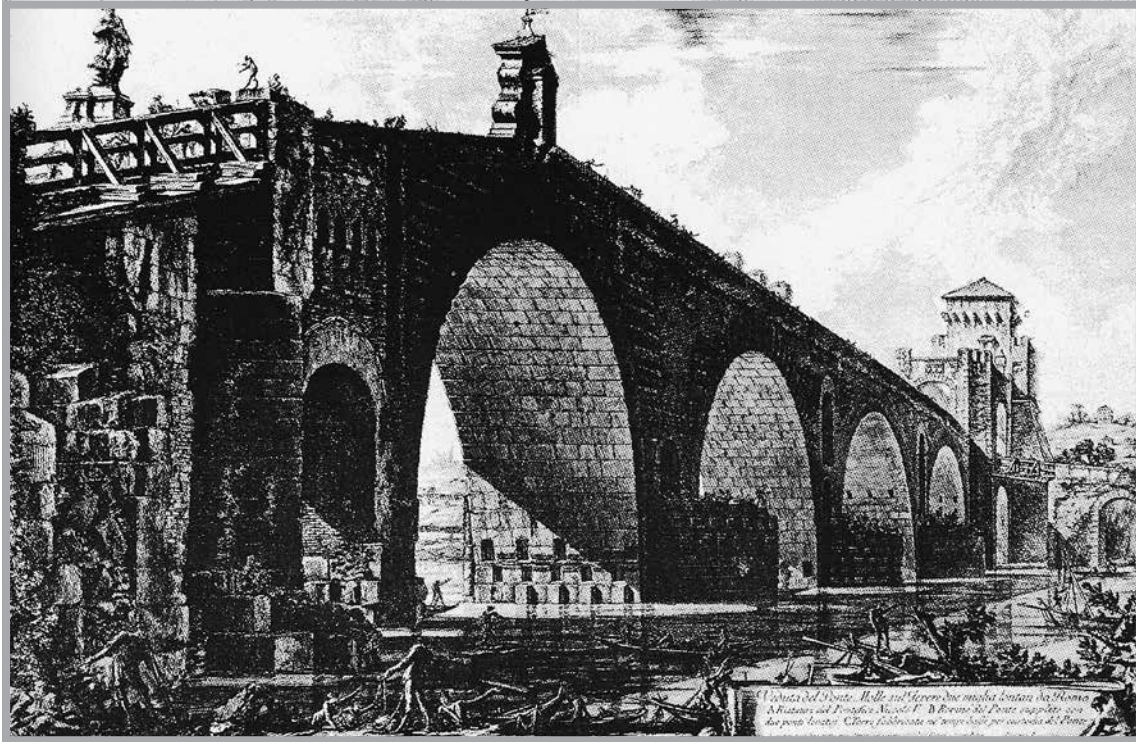

számára is biztosítják. Elrendelik továbbá, hogy a keresztényeknek adják vissza elvett és más célra használt gyülekezési helyeiket.

Konstantin tehát a *dominatus* rendszerét összekapcsolta a keresztény vallással, s Diocletianus és Maximianus üldözési politikájával szakítva éppen a kereszténységre alapozva kívánta konszolidálni a birodalmat. Gondolkodásától nem volt idegen a monoteizmus, hiszen fiatal korában a Nap-kultusz (a Legyőzhetetlen Nap – *Sol Invictus*) és az Apollón-kultusz híve volt, s ezeket nem volt nehéz összeegyeztetni egyfajta felületesen értelmezett kereszténységgel. A türelmi rendeletben és egyéb dokumentumaiban ismételten hivatkozik a „Legfőbb Istenség”-re (*Summa Divinitas*), akinek jóindulatát és kegyét el akarja nyerni, aki őt minden vállalkozásában támogatja és segíti, s „akinek vallását szabad elhatározásból kötelezőnek ismerjük el”. Nem derül ki egyértelműen, hogy a keresztények Istenét érti-e alatta, vagy a Napistent; valószínűleg ő maga sem tudta ezt magában eldönteni, hiszen nagyon sokáig tervezte egy szinkretisztikus Héliosz–Krisztus-kultusz bevezetését, s Konstantinápoly főterén Héliosz (Napisten) monumentális szobrát állíttatta fel. Ilyen ambivalens lépése volt 321-ben a vasárnapi munkaszünet bevezetése is: a vasárnap Jézus feltámadásának a napja, de egyúttal a Nap napja (*dies Solis*) is. Vannak nyilatkozatai – igaz, hogy keresztény főpapokhoz írta őket –, amelyekben a kereszténységről mint igaz vallásról (*vera religio*) ír, a pogányságot pedig néhol babonának (*superstitio*) minősíti. A hagyomány szerint csak halálos ágyán vette fel a keresztiséget, de a keresztényeket uralkodása alatt egyre több kedvezményben, kiváltságban részesítette. Környezetében, tanácsadói között voltak keresztény főpapok, mint Kaisareiai Euszebiosz, vagy Ossius (Hosius) córdobai püspök. Uralkodása második felében intézkedéseket tett a pogány kultuszok visszaszorítására: korlátozta a *haruspexek* tevékenységét, több pogány filozófust kivégeztetett, a pogány templomok kincseit elkoboztatta, az arany istenszobrokat beolvastatta.

Korabeli keresztény források szerint a 312-ben Róma mellett a Milvius-hídnál vívott ütközet előtt Konstantinnak látomása volt, s ez bírta rá a keresztények támogatására. Lactantius (*De mortibus persecutorum*) szerint a csata előtti éjszakán álmában, Euszebiosz (*Vita Constantini*) szerint a csata előtt az égen jelent meg a kereszt, vagy a Krisztus-monogram (XP, a görög Khrisztosz első két betűje). A Krisztus-monogram 315-től pénzein is feltűnt, 324-ben pedig hadijelvényként a császári zászlót is ez díszítette (*labarum*).

Konstantin nem tekintette magát istennek, mint elődei. A császárság és a hatalom „szent” jellege azonban továbbra is megmaradt: a császár hatalmát közvetlenül Istentől kapta, birodalma mint-

A Milvius-híd (G. B. Piranesi, rézmetszet, 18. század)

egy az égi birodalom földi képmása, a császár Isten „barátja és kegyeltje”. A kora középkori felfogás szerint nem a pápa, hanem a császár (később a királyok is) a *vicarius Dei*, Isten földi helytartója (a pápa csak Szent Péter helytartója, *vicarius*), s mint ilyen a birodalmi egyház feje is.

A kereszténység támogatása és az egyházzal való szövetség elsősorban Konstantin politikai céljait szolgálta, mert úgy látta, hogy segítségére lehetnek a birodalom egységesítésében és központosításában. A kormányzásban a császár a *consistorium sacrum*ra támaszkodott, vagyis a császári tanácsra, amelyben részt vettek a központi kormányzervek vezetői, s a császár mindazon munkatársai, akiket a *comes* címmel tüntetett ki. A központi apparátus legfőbb vezetője, a *magister officiorum* nemcsak az udvar életét irányította, hanem a külügyek intézése és a tartományi közigazgatás felügyelete is az ő feladata volt. A birodalom három *praefectura*ra oszlott, élükön a *praefectus praetoriók* a császár teljes hatalmú helyettesei voltak. A hadsereg élén három főparancsnok állt: a *magister peditum* a gyalogság, a *magister equitum* a lovasság, a *comes domesticorum* pedig a testőrség parancsnoka volt. Időnként egy-egy hadvezér a *magister utriusque militiae* címet viselte, vagyis a gyalogság és a lovasság egyaránt az ő parancsnoksága alá tartozott. A hadsereget perzsa mintára páncélos-lovas alakulatokkal egészítették ki. Konstantin alatt kezdett nagyobb méreteket ölteni a hadseregben a germánok jelenléte, nemcsak közkatonaként, hanem a parancsnokok között is. Gazdasági téren legjelentősebb újítása az arany *solidus* bevezetése volt (egy *solidus* 4,48 g aranyat tartalmazott), amely igen értékállóan bizonyult a kora középkor évszázadai során. Alighogy megszerezte az egyeduralmat 324-ben, máris megkezdte egy új főváros építését a Boszporusz északi partján, a régi Büzantion helyén. A 330-ban felavatott város a császárról kapta nevét: Constantinopolis (Konstantinápoly), s Rómával minden tekintetben azonos kiváltságokban részesült, *senatusa* a rómaival azonos jogkörrel bírt.

Nagy Konstantin 337-ben bekövetkezett halála után fiai felosztották egymás között a birodalmat: II. Konstantin (337–340), és Constans (337–350) kapta Nyugatot, míg Kelet II. Constantiusnak (337–361) jutott. Az utóbbi halála után unokaöccse, Iulianus (361–363) került a trónra. Ő megpróbálta a pogány vallást újjáéleszteni (ezért az *apostata*: 'hitehagyott' melléknevet kapta), de nem sok eredménnyel, mert 363-ban a perzsák elleni hadjáratban életét vesztette. 364-ben a pannóniai származású I. Valentinianust (363–375) választották császárrá, aki a keleti tartományok kormányzását öccsére, Valensre (364–378) bízta. Iulianus és Valentinianus sikerrel védelmezték a rajnai *limest* a barbárokkal szemben, de Valens császár elesett a Balkánra benyomuló vizigótokkal Hadrianopolisnál vívott ütközetben. Utóda, I. (Nagy) Theodosius (379–395) megkezdte a barbár népeknek *foederatí*ként (szövetségesek) való letelepítését a határtartományokban.

A keresztény Római Császárság belpolitikájában Nagy Konstantin óta egyre nagyobb szerepet játszottak a keresztény egyház belső viszályai, szakadásai. Afrikában a donatisták okoztak problémát, majd a 320-as évektől kezdve az arianizmus körüli viták fajultak a szembenálló pártok közötti elkeseredett küzdelemmé. Nagy Konstantin száműzte Ariust, fiai viszont inkább az arianizmusnak kedveztek. A különböző vallási nézetek, dogmatikai megfogalmazások közötti küzdelemben beleavatkozott a hatalom: törvények, császári rendeletek születtek vallási kérdésekben, napirenden volt a császári udvar nézeteit el nem fogadó püspökök száműzetésbe küldése. Az ariánus vita a század végére elcsendesült. Ebben nem kis része volt Theodosius császárnak, aki 380-ban *edictum*ban megparancsolta, hogy „mindenki abban a vallásban éljen, amelyet a hagyomány szerint Szent Péter apostol adott át Róma népének”, s azt a hitvallást vallja, „amelyet Damasus pápa és Péter, Alexandria püspöke is helyesnek tart. Tehát: mindenkinek hinnie kell, az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységesen isteni voltát, egyenrangú méltóságát és szent hármasságát”. Akik ezt a hitvallást követik, azok a „katolikus keresztények” nevét viselhetik. Az eretnekek gyülekezetei nem nevezhetik magukat egyháznak (*ecclesia*), s kilátásba helyezi megbüntetésüket. Az ezt követő rendeletek súlyos büntetés terhe alatt megtiltották a pogány áldozatokat. Ezzel a kereszténység vált a birodalom kizárólagos és kötelező vallásává. Theodosiust, aki nyugati társcsászárai, Gratianus és II. Valentinianus halála után egy ideig ismét az egységes birodalom ura volt, 395-ben két fia követte: nyugaton Honorius (395–423), keleten pedig Arcadius (395–408) lett a császár. Ezzel véglegessé vált a Római Birodalom kettéoszlása egy nyugati és egy keleti birodalomra.

A Nyugatrómai Birodalom végnapjai

A végleges kettéválás után eltérően alakult a keleti és a nyugati birodalom sorsa. A Keletrómai Birodalom Arcadius és fia, II. Theodosius (408–450) idején – a jeles francia bizantinológus, Louis Bréhier szavaival élve – „felöltötte jellegzetes arculatát, amelyet egész történelme során visel majd: hagyományaiban római, kultúrájában görög, kormányzati módszereiben pedig keleti, amely utóbbiak gyakran túlzott szerepet biztosítottak az államban az uralkodó személyes környezetének, *cubiculum*a eunuchjainak, a császárnőknek és a hercegnőknek, akik állandóan egymással versengtek a hatalomért”.

Itt folytatódtak még szenvedélyesebben az előző században elkezdődött dogmatikai viták, s nagyvárosok (Antiochia, Alexandria, Konstantinápoly) pátriárkájának hatalmi harcai, amelyek az 5. században már nyílt egyházszakadáshoz vezettek (a nesztoriánus és a monofizita kopt egyházak kialakulása a keleti tartományokban és Egyiptomban). A birodalom egységét azonban a trónkövetelők között ismételtelen fellángoló polgárháborúk ellenére is sikerült megőrizni. Megállították a

hadsereg barbárosodási folyamatát, bár egyes germán és alán származású parancsnokok időnként meghatározó szerepet játszottak a politikában is. A Keletrómai Birodalom az 5. században túlélte a germánok és hunok támadásait, meg tudta akadályozni azt, hogy barbár népek telepedjenek meg területén, s a 6. században megerősödve kísérletet tehetett az elveszett nyugati területek visszaszerzésére, az *orbis Romanus* restaurációjára, a Római Birodalom helyreállítására. Bár ez a kísérlet nem járt tartós eredménnyel, mégis elmondhatjuk, hogy a Római Birodalom keleten élt tovább struktúrájában, intézményeiben, szellemében, és az emberek tudatában is. Bizánc polgárai még több mint ezer éven át „rómaiak”-nak érezték és nevezték magukat, az állam egyik hivatalos neve *Rómania* volt, az uralkodóé a „rómaiak császára”, s mint ilyen elvben az egész egykori birodalom uralkodójának tekintette magát a Nyugatrómai Birodalom megszűnése után is.

A végleges kettéválás után is maradtak még kapcsolatok a két birodalom között: mindkét birodalom hivatalos nyelve a latin lett, s a 438-ban II. Theodosius keleti császár által kibocsátott *Codex Theodosianus*, az első hivatalos római törvénygyűjteményt, amely összegyűjtötte a Nagy Konstantin óta kiadott császári rendeleteket és elvi jelentőségű jogi döntéseket, mindkét birodalomban ünnepélyesen közzétették, és mindkettőben meghatározta a további jogfejlődést és törvényhozást. Az összegyűjtést az tette szükségessé, hogy az új abszolutisztikus hatalom a törvények és rendeletek tömegével próbálta szabályozni a társadalom mindennapi életét és a mindenható állam szolgálatát.

Nyugaton már az 5. század elején kezdetét vette a birodalom összeomlása. A keleti és a nyugati gótok betörték Itáliába, s az utóbbiak 410-ben Rómát is elfoglalták és kirabolták. 406 utolsó napján a vandálok, alánok, szvébek, majd a burgundok átkeltek a Rajnán és végigvonultak Gallián, Hispánián, majd Észak-Afrikát is birtokukba vették. Britanniát és Pannóniát a rómaiak kiűrtették. A császári udvar 402-ben Mediolanumból a jobban védhető Ravennába költözött át. Honorius császár kénytelen volt nővérét, Galla Placidiát Athaulf vizigót királyhoz nőül adni. Sem Honorius, sem unokaöccse, Galla Placidia fia, III. Valentinianus (425–455) nem volt képes a birodalom felbomlását feltartóztatni.

A nyugati birodalom egyes tartományokban germán népcsoportok telepedtek le: a burgundok és a vizigótok Galliában, ahová északról megindult a frankok betelepülése is. Az alánok és szvébek Hispaniában, a vandálok Afrikában települtek le és alakítottak királyságot. A betelepülők formálisan Róma szövetségesei (*foederati*) voltak, s elismerték a császár legfőbb szuverenitását, de lényegében önálló királyságokat hoztak létre római területeken, amelyek felett a ravennai udvar már semmiféle tényleges hatalmat, ellenőrzést nem gyakorolt. A vandálok már formálisan sem tekintették magukat a birodalom alattvalóinak, s végül is mindkét császár kénytelen volt elismerni teljes önállóságukat.

A tényleges hatalmat a katonai parancsnokok gyakorolták, s ők kísérelték meg a barbárokat feltartóztatni, illetve a birodalomba beilleszteni. Az 5. század elején a vandál származású Stilicho Itáliát meg tudta védeni, de a rajnai áttörést nem tudta megakadályozni, s 408-ban udvari összeesküvés áldozata lett. Majd feleségét is, Serenát – aki pedig Nagy Theodosius császár unokahúga és örökbe fogadott leánya volt – megfojtották. A század közepén Aëtius lett a *magister utriusque militiae*, s neki a 430-as években hun segítséggel sikerült Galliában stabilizálni a római uralmat. Elfogadta a kialakult helyzetet, elismerte a Galliába és Hispániába betelepült germánok szövetséges státusát, s az ő támogatásával 451-ben a hunok támadását is sikerült visszavernie. III. Valentinianus azonban 454-ben megölette őt, „az utolsó római”; a következő évben viszont Aëtius hívei a császárt gyilkolták meg.

A birodalom nyugaton ekkor már ténylegesen csak Itáliára és a szomszédos északi tartományokra korlátozódott. Az új főparancsnok, a germán Ricimer, tetszése szerint emelt a trónra

császárokat, majd maga távolította el őket. 474-ben Orestes főparancsnok (Attila egykori titkára) saját fiát, a kiskorú Romulust nevezte ki császárrá. A csaknem kizárólag barbárokból álló itáliai hadsereg parancsnoka, a szkír származású Odoaker (Odoacar) azonban nem fogadta el az új helyzetet, s 476-ban katonáival Itália királyává (*rex Italiae*) kiáltotta ki magát. Orestest elfogta és kivégeztette, az utolsó császárt, Romulust pedig hazaküldte vidéki birtokára. A nyugati császári jelvényeket elküldte Konstantinápolyba Zénón császárhoz. Ezzel megszűnt a Nyugatrómai Birodalom. Amint az egykorú krónikás, Marcellinus Comes írta: „Ezzel az Augustulusszal (császárkával) a római nép nyugati birodalma elveszett (*Hesperium Romanae gentis imperium [...] cum hoc Augustulo periit*)”.

A késő római társadalom

„A 3. századi válságból egy mélyen megrendült, alapjaiban megváltozott római társadalom lábalt ki” – írja a korszak jeles kutatója, Alföldy Géza. Míg a késő római politikai intézmények, uralmi formák keleten, Bizáncban éltek, fejlődtek tovább, addig nyugaton a gazdaságban és a társadalomban a 3–5. században végbement átalakulás a középkori viszonyokba és struktúrákba való átmenetet alapozta meg.

A változás egyik legszembetűnőbb jelensége a demográfiai válság, a népesség csökkenése, amely már a 2. század végén megindult. Ebben a birodalmat Afrika felől megtámadó pestisjárvány mellett szerepet játszottak a lakosságot a népvándorlás során ért megpróbáltatások, valamint a tudatos születéskorlátozás is. Nyugaton a források tartós munkaerőhiányról tudósítanak: a korábban művelés alatt álló, felszántott földek (*ager*) jelentős része megműveletlenül, elhagyottan parlagon hevert (*agri deserti*), azaz erdős, bozótos, füves, gyomos *saltusszá* vált.

Az elnéptelenedéssel párhuzamosan megfigyelhető a Nyugat viszonylagos elszegényedése Kelettel szemben. A termelés visszaesése azt eredményezi, hogy Nyugat kereskedelmi és fizetési mérlege egyre passzívabb lesz Kelettel szemben, s a jó aranypénz egyre növekvő tömegben áramlik Keletre.

Nyugat elnéptelenedésének és elszegényedésének egyik jellegzetes tünete a városi élet és a városi gazdaság hanyatlása, a városok összezsugorodása, a kézműipari és kereskedelmi tevékenység visszaesése. Midőn a 3. században a barbárok a *limest* áttörve végigpusztították Galliát, Hispániát, sőt Itáliába is betörték, az addig nyílt városokat fallal vették körül. Ezek a falak igen szűk területet fogtak körül, amelyen a városok korábbi lakosságának csak egy kis része élhetett. A viszonylagos béke helyreálltával a falakon kívül ismét visszatért az élet, a népesség száma megnőtt, de az 5. századi népvándorlás nyomán a legtöbb város népessége végérvényesen a korábbiaknál a töredékére csökkent. A városok nem tűntek el, a legtöbb római város tovább élt, de lakossága jelentősen megcsappant, a gazdasági élet súlypontja vidékre, a nagybirtokosok villáiba helyeződött át. A kereskedelmi forgalom és az ipari tevékenység sem szűnt meg, de a korábbihoz képest jelentősen visszaesett. A 6. századra a nyugati városok (*civitasok*) egyházi központtá, püspöki székhellyé lettek.

A városok összezsugorodott méreteire következtethetünk abból, hogy mekkora volt a 3. században épült falak által védett terület. Rómának Aurelianus császár által a 270-es években épített falai 19 km hosszúságúak és 1230 hektár területet zárnak körül. Ezzel szemben Verona falai mindössze 900 m hosszúak, Párizsban pedig az 1300 méternyi fallal körülvett terület mindössze 8 hektár. Bordeaux 31, Orléans 25, Strassbourg 19 hektárral viszonylag nagy városnak számított, ezzel szemben Tours falakon belüli területe csak 6 hektár volt. Rómán kívül a legnagyobb városok a Rajna

mentén található, ahová a késő császárkorban az ipari centrumok áthelyeződtek, s ahol a nyugati császárok is tartózkodtak: a nyugati császári székhely szerepét nem egyszer betöltő Trier falai 285 hektárt fogtak körül, Mainzban 120, Kölnben 96 hektár volt a védett terület.

Claudius Rutilius költő a 4. században végigutazott Itálián, s benyomásait így összegezte: „*Cernimus exemplis oppida posse mori* [példákon felismerhetjük, hogy a városok meghalhatnak]”. Egy másik korabeli szerző „a félig rommá lett városok holttesteiről” ír (*semirutarum urbium cadavera*). Ammianus Marcellinusnál olvassuk, hogy midőn I. Valentinianus császár 375-ben Pannóniába jött, Carnuntum „lakatlan és elhanyagolt” volt (*desertum quidem nunc et squalens*).

Nemcsak a városokat, hanem a falvakat is fallal vették körül, megerődítették. Szent Jeromos a Bibliában szereplő ’falu’ jelentésű görög *kómé* szót mindenütt *castellum*-nak fordítja, ami fallal körülvett települést jelent.

A késő római korban már kialakul leglényegesebb jellegzetességeivel a középkor egyik alapvető intézménye, a nagybirtok, a földesuraság. Ez különbözik a rabszolgasereggel nagyüzemi módon művelt ókori *latifundium*-tól. A késő római és a középkori nagybirtok lényegében kisüzemek együttese, amelyet kisüzemi módszerekkel művelnek. A birtokot az egyre inkább csökkenő számú rabszolgák mellett jogilag szabad állapotú kisbérlők, a *colonus*-ok művelik, s a rabszolgákat is egyre növekvő számban ültetik telekre (*servi casati*). A *colonus* család egy gazdasági egységet birtokol, amely háztelkekből és szántóból áll, s használhatja a legelőket, erdőket, vizeket, valamint a különböző földesúri be rendezéseket (malom, kemence, szőlő- és olajprés, stb.). A ház, a megművelt föld és a használati jogok együttesét nevezik a korabeli források *colonicának* vagy *sorsnak*. A használati jog fejében a *colonus* szerződésben megállapított bérleti díjat, járadékot fizet a birtokosnak, pénzben és/vagy terményben. A terményszolgáltatás elég jelentős: a termés egyharmada vagy a fele. Ha ehhez hozzávesszük az állami adót, akkor azt mondhatjuk, hogy a *colonus*-nak saját használatára kedvező esetben termése fele, de elég gyakran csak egyharmada vagy egynegyede maradt meg. A munkajáradék, a robot viszont nem túl nagy: általában évente hat nap. Azért ilyen csekély, mert a nagybirtokos a saját kezelésében tartott földeket rabszolgákkal (*mancipia*) művelteti, a *colonus*-ok robotja ezt csak kiegészíti.

Ez a nagybirtok (*fundus, praedium*) és a *colonus* már a Kr. u. 2. században megjelent, de igazán nagy mértékben a 4–5. században terjedt el. A közbiztonság hiánya, az állami adó- és egyéb terhek, az eladósodás a szabad kisparasztok egyre nagyobb tömegét készítette arra, hogy egy-egy nagybirtokos védelme, *patrociniuma* alá helyezkedjék. Számos esetben egész falvak (*vicus*) húzódtak egy-egy nagybirtokos vagy magas rangú főtisztviselő vagy katonatiszt *patrociniuma* alá. A birtokos védelmet nyújtott mind a rablóbandák és a barbárok ellen, mind az állami adószedőkkel és egyéb tisztviselőkkel szemben, kifizette a *colonus* adóhátralékát, adókedvezményeket szerzett számára, rendezte adósságát, vagy kölcsönt nyújtott neki. Cserében a *colonus* birtoka a nagyúr tulajdonába ment át, s az visszaadta neki használatra, különféle szolgáltatásokkal terhelve. Számos esetben nagyobb terjedelmű birtokot kapott használatra, mint amekkorát felajánlott az úrnak. Ennek az ügyletnek a jogi formája, a *precarium* is kialakult már a késő római korban. Ezáltal a *colonus* egyfajta birtokjogot (*possessio*) nyert a telekre, amely felett a birtokos rendelkezett tulajdonjoggal (*proprietas, dominium*). Olyan szabadok is kérhettek *colonicát*, akiknek semmi földjük nem volt.

A *colonus* telke örökölhető volt, s nem lehetett tőle megfosztani. A *colonus* jogilag szabad volt ugyan, de valójában egyre inkább elvesztette szabadságát. Nagy Konstantin 332-ben megtiltotta, hogy elhagyja ura birtokát, ezzel a *colonus* „röghöz kötötté” (*glebae adscriptus*) vált; a nagybirtokos büntető hatalommal is rendelkezett felette, s fia is csak *colonus* lehetett. A telek elidegenítése esetén a *colonus* is az új tulajdonoshoz került, de annak be kellett tartania az eredeti bérleti szerződést.

A *colonus*nak lehetett magánvagyonra (*peculium*), de azzal is csak az úr engedélyével rendelkezhetett, s házastársát is csak saját társadalmi köréből választhatott. A *colonusok* valóságos helyzetét jól jellemzi Iustinianus *Codexe*: „Jóllehet állapotukra nézve szabadoknak látszanak, mégis szolgálják annak a földnek, ahol születtek (*licet condicione videantur ingenui, servi tamen terrae ipsius cui nati sunt aestimentur*)”. A nagybirtok népei között tehát egyre inkább elmosódott a különbség a jogilag szabad *colonus* és a telekre ültetett rabszolga (*servus casatus*) között. Mindkettő egyaránt az úr *potestas*a, teljhatalma alá tartozott. A szabadság elvesztése, az egyre erősebb gazdasági és személyi függés fejében viszont védelmet, lét- és anyagi biztonságot nyújtott számára a nagybirtok.

A késő római nagybirtok – elsősorban Nyugaton – fokozatosan egyfajta állammá vált az államban. A legtöbb birtokot kivették a helyi közigazgatás hatásköre alól, s némelyiknek sikerült adómentességet (*immunitas*) is szereznie. A birtokos bíraskodási joghatóságot szerzett *colonusai* felett, s embereiből magánhadsereget (*bucellarii*) szervezett. Ezek a magánhadseregek az 5. század zűrzavaros viszonyai között egyre inkább átvették az összeomló államhatalomtól a közrend fenntartását, alattvalóik életének és vagyonának védelmét. A nyugati nagybirtokosok főleg a *senatori* rend tagjai közül kerültek ki, akik különösen Galliában alakítottak ki hatalmas birtokkomplexumokat, s a városokból kiköltöztek megerősített, magánhadseregükkel védett birtokközpontjaikba (*villa*). Az 5. században a nagybirtokok egyre inkább a maguk szervezetébe integrálták a gazdasági tevékenység egészét: ipari műhelyeket rendeztek be, s maguk kereskedtek terményeikkel. A korabeli mezőgazdasági szakíró, Palladius azt ajánlja a nagybirtokok tulajdonosainak, hogy rendezkedjenek be valamennyi szükségletük saját erőből való fedezésére, s a birtokon élő emberekkel végeztessék el a szükséges ipari munkákat is.

A 4. században egy új társadalmi tagolódás körvonalai kezdtek kirajzolódni: az egyik oldalon a kiváltságos, hatalmi helyzetben lévő csoportok (*honestiores*): a nagybirtokos *senatorok*, az állami tisztviselők és a keresztény papság, a másik oldalon pedig a dolgozók, az egységes, függő helyzetben lévő tömeggé nivellálódó alsóbb rétegek (*humiliores*): a mezőgazdasági munkát végző parasztok, *colonusok* és rabszolgák, valamint a kézművesek, azaz a *plebs rustica* és a *plebs urbana*. A rabszolgák helyzete javult, számuk is erősen csökkent. A korabeli források számos – némely esetben tömeges – felszabadításról adnak hírt. Szent Melánia és férje, gazdag rómaiak birtokaikon egyszerre nyolcezer rabszolgát szabadítottak fel az 5. század elején. A nagybirtokon élő rabszolgák egy része házat és telket kapott, ahol a *colonusokhoz* hasonlóan önállóan gazdálkodott. A szabad és rabszolga közötti jogi megkülönböztetés megmaradt, de a gyakorlatban elvesztette jelentőségét. A rabszolgamunka helyét azonban nem a szabad munka foglalta el (bár szabad parasztok és kézművesek is maradtak, s bérmunkásokat is alkalmaztak). A vidéken és a városban egyaránt az örökletes rendekbe, testületekbe kényszerített, jogilag szabad, de az államtól vagy a hatalmasoktól függő dolgozók munkakényszere vált uralkodóvá.

A két szélső csoport között fokozatosan eltűnt, felmorzsolódott az a tehetős városi középréteg, amely a korábbi századokban a provinciák és *civitasok* közéletének hordozója, a köztisztviselők fenntartója volt: a *curiales*, vagyis a városok vezetését ellátó testület, a *curia* tagjai, a *decuriok*. Ez a tehetős, középbirtokos réteg a 4–5. században elszegényedett, tönkrement a rárótt közterhek és az anyagi felelősség következtében. Jelentős részük elmenekült a városból falura, katonának, vagy papnak ment, esetleg remetének, s nem egy közülük inkább *colonusi* állapotot vállalt valamely nagybirtokos *patrociniuma* alatt. Libaniosz írja a 4. század végén, hogy a szíriai Antiochiában korábban 600, vagy akár kétszer annyi *curialis* volt, most pedig 60-at sem lehet összeszedni.

A társadalmi hierarchia csúcsán a *senatori* rend állt, a *senatus* tagjai és egyéb *senatori* rangú főtisztviselők. Nagy Konstantin idején a római és a konstantinápolyi *senatus*nak egyaránt 2000 tagja volt. A *senatorok* elvesztették korábbi politikai és katonai vezető szerepüket, de hatalmas birtokaikon egy újfajta magánhatalmat építettek ki. A közvetlen termelőmunkát végző társadalom jelentős része – nemcsak a földművelők, hanem a kézművesek is – gazdasági és személyi függésbe került velük szemben, betagozódott hatalmi szervezetükbe. Ezt a hatalmat át tudták menteni a Nyugatrómai Birodalom összeomlása utáni időkre is, s erre alapozva a barbár királyságokban is megőrizték arisztokrata státusukat.

Miközben az 5. század elején a *senatori* rend tagjai birtokaikról évente 1500–4000 font arany jövedelmet tudtak behajtani, a társadalom túlnyomó többsége fokozódó szegénységben, sőt nyomorban, a létminimum határán élt. Lactantius írja a 4. század elején: „Oly mértékben kezdte fölülmúlni a fizetést húzók száma az adófizetőket, hogy a mértéktelen adók következtében a parasztok odahagyták földjeiket, mivel felélték már összes erőforrásaikat, s így a művelt területek vadonná változtak”. A növekvő társadalmi feszültségek néhol nyílt elégedetlenségben, ellenállási mozgalmakban robbantak ki. Galliában és Hispániában a 3. és 5. század között újra és újra fellángolt a bagaudák mozgalma; ezek lényegében szabad parasztokból, szökött *colonusokból* és rabszolgákból verbuválódott rablóbandák voltak, akikkel a reguláris katonaság sem tudott véglegesen leszámolni. Az elégedetlenség azonban leginkább abban a folyamatban nyilvánult meg, amelyet Alföldy Géza „a római társadalomnak saját államrendszerétől való elidegenedése”-ként határoz meg. A saját bürokratikus és hatalmi apparátusának fenntartása érdekében a társadalomra egyre elviselhetetlenebb terheket rakó, s a társadalmi mozgást gúzsba kötő állam iránti közömbösség, majd ellenszenv és gyűlölet egyre fokozódott, s a társadalom valamennyi rétege ellenséget látott az állami intézményekben és közegekben. Ennek eredménye volt az, hogy igen sokan örömmel fogadták a barbárokat, és hozzájuk szöktek. Salvianus 5. századi galliai egyházi írónál (*De gubernatione Dei*) olvassuk erről a következőket: „Ami a gótok és vandálok életmódját illeti, mi az, amiben magunkat elébük helyezhetnénk, vagy akár csak össze is hasonlíthatnánk velük? Hogy először az együttérzésről és a szeretetről szóljak, csaknem minden barbár, ki egy néphez, egy király alá tartozik, szereti, közel valamennyi római pedig üldözi egymást. [...] Ezenközben nyomorgatják a szegényeket, sanyargatják az özvegyeket, eltiporják az árvákat, annyira, hogy közülük sokan – és nem is szegény családból származók –, kik a szabad ember műveltségével rendelkeznek, az ellenséghez menekülnek, nehogy az általános üldözés közepette meghaljanak. Ugyanis a barbároknál keresik a római emberiséget, mert a rómaiak barbár embertelenségét elviselni nem tudják. És ámbár azoktól, kikhez menekültek, életmódban is, nyelvben is különböznek, sőt, hogy úgy mondjam, a barbár testek és öltözékek bűzétől is utálkoznak, mégis inkább elviselik a barbárok eltérő életformáját, mint a rómaiak kegyetlenkedő igazságtalanságát. Így tehát vagy a gótokhoz, vagy más, bárhol uralkodó barbárokhoz költöznek, és ezt meg nem bánják. Mert inkább akarnak a rabság színe alatt szabadon élni, mint szabadság színe alatt raboskodni. A római polgár nevezetét tehát, melyet egykor nem csupán nagyra becsültek, de drága pénzen vettek is, most elutasítják és futnak, menekszenek tőle, és nemcsak hitvány dolognak, de csaknem undorítósnak tartják”.

A fentiekben leírt válságtünetek elsősorban a birodalom nyugati felére voltak jellemzők. Keleten kisebb mértékben csökkent a népesség, tovább virágzottak a nagyvárosok, élénk maradt az ipari és kereskedelmi tevékenység. Keleten nem alakultak ki oly hatalmas *senatori* nagybirtokok, mint Nyugaton, s nagyobb tömegben fennmaradt a szabad kisbirtokos parasztság.

Az antik kultúra továbbadása

A késő ókor fordulatot jelent a kultúra történetében is. Ismét Váczy Pétert idézzük: „A 3. század közepe táján beállott fordulat éles cezúrát von a Földközi-tenger kultúrájának történetében. A régi istenek és ideálok romokban hevernek. Új ember lép a történelem színpadára. Az új ember új világképet alkot magának, s a régi helyébe más értékeket emel. Természetesen az antik hagyományokból csak annyit vesz át, amennyit benne továbbra is értékelni tud”.

A római császárkor legjelentősebb teljesítménye, a későbbi európai kultúra szemszögéből nézve, a meghódított népek nyelvi és kulturális asszimilációja, romanizációja volt. Tegyük hozzá nyomban, hogy ez csak a nyugati provinciákra érvényes. Keleten – Görögországban, Kis-Ázsiában, Szíriában, Egyiptomban – a latin nyelv és kultúra a görögöt sehol sem tudta kiszorítani – annak ellenére, hogy a Keletrómai Birodalom hivatalos nyelve egy ideig a latin maradt. A nyugati provinciák romanizációja az 5. század elejéig, a népvándorlás megindulásáig, befejeződött. Itália, Hispánia, Gallia, Észak-Afrika és a dunai provinciák lakossága nemcsak elsajátította a latin nyelvet, hanem a kétnyelvűség időszaka után ez vált mindennapi élete beszélt nyelvéné. Ezekben a provinciákban a korábbi nyelvek eltűntek, vagy csak a forgalomtól elzárt hegyvidékeken éltek tovább (mint például a Pireneusokban a baszk). Kivételt képezett Britannia, ahol a római uralom nem tartott elég hosszú ideig ahhoz, hogy a latin uralma teljessé és kizárólagossá váljék, így ott a kelta nyelv is fennmaradt. Galliában a gall nyelvet a 3. században magánjogi okiratokban még használták, s a 4. századból is maradtak fenn gall nyelvű feliratok. Az 5. században a gall nyelvnek már semmi nyoma.

Az a nyelv, amelyre a nyugati provinciák lakossága felcserélte saját ősi nyelvét, nem volt azonos a klasszikus latin irodalmi nyelvvel. Ezt a nyelvet a nyelvészek „vulgáris” latinnak nevezik. A beszélt latin már a császárkor első századaiban eltért a klasszikus irodalmi nyelvtől, s ez az eltérés még inkább fokozódott a 3. és 5. század között, midőn a provinciák lakossága, amely eredetileg más nyelvet beszélt, s a klasszikus irodalmi nyelvet, a hagyományos nyelvi normákat nem ismerte, elsajátította a latint. A vulgáris latin a késő ókorban területi változatokat is alakított ki, aszerint, hogy az egyes provinciákban milyen nyelvi szubsztrátumra települt rá, átvéve annak egyes elemeit. Szent Jeromos jegyezte meg a 4. század végén, „hogy maga a latinság is napról napra változik, mind vidékek szerint, mind időben (*ipsa latinitas et regionibus quotidie mutatur et tempore*)”. A vulgáris latinnak az 5. századi Galliában beszélt változatát a nyelvészek gallorománnak nevezik. A Nyugatrómai Birodalom felbomlása után a vulgáris latinnak ezek a regionális változatai már önállóan fejlődtek tovább, s így jöttek létre az újlatin (román) nyelvek (olasz, francia, provánszi, spanyol, portugál, katalán, szárd, rétoromán, dalmát, román).

A latin nyelv az első évezred végére a nyugati egyház liturgikus nyelvéné, a hivatalos okiratok nyelvéné, a klerikus értelmiség tanult, tudós nyelvéné vált, amelyet rendszeres oktatás keretében kellett elsajátítani. A latin nyelv és az általa hordozott műveltséganyag elsajátítására az az oktatási anyag szolgált, amely egy évezreden át az európai iskolázás alapját képezte: a hét szabad művészet (*septem artes liberales*). Így nevezték a szabad emberhez egyedül méltónak tekintett szellemi, értelmiségi tevékenységek szabályait, módszereit, technikáit. Ezzel szemben a „szennyos mesterségek” (*artes sordidae*, de a középkorban inkább *artes mechanicae*nek nevezték őket) a kézműves tevékenységek és a kereskedelem voltak. A latin *ars* a görög *tekhné* fordítása. Mezey László írta az *ars*ről: „ismeretet, módszert, az alkotó munkában követendő előírásokat értettek rajta. Az *ars* szükségsze-

rúen egybefűzte mindazt, amit ma művészetnek, tudománynak, vagy egyszerűen mesterségnek mondunk [...] Az ars fogalma és vele a fegyelmezett, módszeres alkotás igénye volt talán a legjelentősebb darabja annak az örökségnek, ha tetszik útravalónak, amivel civilizációnk az antik világból évezredek középkori vándorútjára elindult”.

Eredetileg kilenc *artes* volt, de a késő római korra az orvostudomány (*medicina*) és az építészet (*architectura*) kimaradt a sorból. A hét szabad művészet – azaz a *trivium* (*grammatica, retorica, dialectica*) és a *quadrivium* (*arimetica, geometria, astronomia, musica*) – anyagát korszakunk végén foglalták rendszerbe, s hagyományozták a későbbi századokra. Az első ilyen összefoglalást az afrikai Martianus Capella készítette az 5. század első felében, allegorikus keretbe foglalva: „Philologia és Mercurius házasságáról és a hét szabad művészetről (*De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus*)”. A 6. század elején a római Boëthius (†524) írt könyveket a szabad művészetek egyes tárgyairól, majd az ő műveit felhasználva barátja, M. Aurelius Cassiodorus (†585 k.) az általa alapított kolostor, a Vivarium szerzetesei számára foglalta össze a hét szabad művészet anyagát (*De artibus et disciplinis liberalium artium*). Nála a hét szabad művészet már szerves része a keresztény oktatásnak. A cél elsősorban a hibátlan latin beszéd és írás elsajátítása volt, s ehhez a latin írók szövegeinek olvasása nyújtott segítséget. Szent Ágoston már a 4. század végén megállapította, hogy a keresztény gondolkodás számára nélkülözhetetlen a hét szabad művészet ismerete, mert aki ezeket elsajátította, annak értelme alkalmassá válik az isteni igazságok megismerésére. A hispániai Isidorus, Hispalis (Sevilla) érseke (†636) visszatért a régi rendszerhez, mert a *medicinát* és az *architecturát* is a szabad művészetek közé sorolta.

Az említett szerzők más téren is kiemelkedő szerepet játszottak az ókori kultúra ismeretanyagának továbbadásában. Boëthius görög filozófusokat fordított latinra, és kommentárokat, magyarázatokat írt hozzájuk. A középkor a 12. századig az ő fordításai és kommentárjai révén ismerte Arisztotelész logikai műveit, és a neoplatonista Porphüriosznak Arisztotelész *Kategóriái*hoz írt bevezetését (*Eiszagógé*), amely a dialektika oktatásának egyik fő kézikönyve, s az általános fogalmak (*universale*) problémájának felvetésével a középkor nagy filozófiai vitájának kezdeményezője volt. De nemcsak fordításai és kommentárjai termékenyítették meg a középkori gondolkodást, hanem a börtönben (az osztrigót Nagy Theoderich, akinek főtisztviselője volt, árulás vádjával börtönbe vettette és kivégeztette) írt eredeti műve, *A filozófia vigasztalása* (*De consolatione philosophiae*) is, amely a középkor egyik legolvasottabb könyve lett.

Boëthiushoz hasonlóan Nagy Theoderich szolgálatában állt a római *senatori* családból származó Cassiodorus is. Egyik feladata az uralkodói rendeletek írásba foglalása volt, s az általa elegáns latinsággal fogalmazott okiratok a későbbi hivatalos írásbeliség mintái lettek. Megírta a gótok történetét, de ez nem maradt ránk, csak Iordanes által készített kivonatát ismerjük. A gót uralom összeomlása után calabriai birtokán kolostort alapított Vivarium néven, s maga is itt töltötte élete második felét. A nyugati szerzetesek itt részesültek először rendszeres oktatásban, tudományos képzésben, s ennek anyagát maga Cassiodorus állította össze (*De institutione divinarum et saecularium litterarum*), s ebben az antik örökség is helyet kapott. A kolostornak nagy könyvtára volt, amely egyaránt tartalmazta az antik és a keresztény írók munkáit, s a szerzetesek egyik fő feladatát a kéziratok pontos, hibátlan másolása képezte.

Sevillai Isidorus fő műve az *Origines* vagy *Etymologiae*, amelyben húsz részre osztva szómagyarázatok formájában (innen az *Etimológiák* cím) elmondja mindazokat a tudnivalókat, tudományos ismereteket, amelyeket régi szerzők munkáinak olvasása során összegyűjtött. Ez az enciklopédikus mű közvetítette a középkor számára az ókor által felhalmozott ismeretanyagot. Népszerűségét jel-

Priscianus
(Luca della Robbia, 15. század, Firenze)

zi, hogy mintegy ezer középkori kézírata ismeretes. Számos egyéb írását is rendszeresen használták a kora középkori oktatásban.

Ugyancsak a késő ókorban készült Donatus és Priscianus latin nyelvtana, amelyeket Cassiodorus is ajánlott a *grammatica* tanulására. A középkori és kora újkori Európa ezekből a kézikönyvekből tanult latinul.

A késő ókorban alakult ki az európai kultúra legfőbb hordozója, közvetítője: a könyv. Ekkor foglalta el az addig használt tekercs, a *volumen* helyét a *codex*. Ez nemcsak egyszerű technikai változást jelentett, hanem az olvasási szokások gyökeres átalakulását: a *codex* formátum lehetővé tette a magányos olvasást, s azt, hogy az olvasó sokkal intimebb, bensőségesebb kapcsolatba kerüljön a szöveggel, mint a nehézkesen kezelhető tekercs esetében.

A középkori Európára hagyományozott antik örökség fontos része a római jog, amelynek forrásait, a keresztény császárok rendeleteit először II. Theodosius keletrómai császár

gyűjtette össze és adta ki 438-ban, értelmezésekkel (*interpretatio*) ellátva (*Codex Theodosianus*). A római jog végső kodifikációjára száz évvel később, 529 és 534 között került sor Konstantinápolyban I. Iustinianus császár rendeletére. A bizánci jogtudósok összegyűjtötték a fő jogforrásokat: a római császárok rendeleteit (*Codex*), ezt később kiegészítették a legújabb rendelkezésekkel (*Novellae*). Összegyűjtötték a 2. és 3. század jeles római jogtudósainak értekezéseit, jogértelmezéseit (*Digestae* vagy *Pandectae*), s elkészítették a római jog kézikönyvét, tankönyvszerű összefoglalását (*Institutiones*). Így állt össze a *Codex Iuris Civilis*, amely az európai jogfejlődés egyik meghatározó eleme lett, különösen miután a 12. században újra felfedezték, s a bolognai egyetemen tanítani kezdték.

Gyökeres fordulat figyelhető meg az ókori művészetben a 3. századtól kezdve: az antik szépségideál átadja helyét egy új szellemiségnek, egyfajta transzcendens esztétikának. A klasszikus római művészet realizmusát felváltja egy új spirituális művészet. Nemcsak a keresztényeknél, hanem a pogány alkotásokon is megfigyelhető ez a változás. Ismét Váczy Pétert idézzük: „Az anyag kezelése és alakítása antik iskolára vall, ám a lélek és forma egyensúlya felbomlani látszik, hogy a lélek hegemoniájának adjon helyet. A szellem elhagyja a test börtönét, függetleníti magát tőle, szinte kiül az arcra. Maga a szellem válik a művészet igazi tárgyává. Az anyag formálását nem az élet és a természet szabályainak vetik alá, hanem az eszmék és fogalmak érzékeltetésének szolgálatába állítják. Elhanyagolják az alakok és események tér- és időbeli természetes összefüggéseit, a plasztikus érzék visszafejlődik”.

A művészek az antik technika és formanyelv segítségével új tartalmakat, új szellemiséget fejtenek ki. Ugyanezt figyelhetjük meg az irodalomban is: az ókeresztény írók nemcsak a görög és latin nyelvet használják, hanem az ókoritól gyökeresen eltérő tartalmak kifejtésére az antik filozófia és költészet kifejezési formáit alkalmazzák.

A Falakon kívüli Szent Pál-bazilika makettje

Már a római császárság művészetében kialakult az epikus, elbeszélő stílus, amely szinte filmszerűen mutatja be valamely cselekmény egymás után játszódó mozzanatait: azonos keretben, cezúra nélkül helyezi egymás mellé őket, miközben a főhős ugyanabban az alkotásban többszörösen jelen van különböző helyzetekben. Ez lesz a keresztény nyugat jellegzetes stílusa, így mesélik el a középkori festményeken és domborműveken a vértanúk, a szentek életét, de így pereg le előttünk egy-egy hadjárat története Traianus vagy Marcus Aurelius császár híres római oszlopain is.

S végül, de nem utolsósorban az ókori civilizáció öröksége volt az építészeti forma, amely a középkori Európa legfontosabb épületének, a keresztény templomnak az alaptípusává vált: a *bazilika* (görög eredetű szó, jelentése: királyi csarnok). A római bazilikák eredetileg profán célt szolgáltak: kereskedelmi és bíraskodási csarnokok voltak, amelyek rendszerint a város főterén, a *forumon* álltak. Ezt vették át a keresztények a 4. században és alakították templommá. A bazilika hosszanti elrendezésű épület, amelynek középtere (a főhajó) kiemelkedik a kétoldalt hozzácsatlakozó alacsonyabb oldalterek (mellékhajók) fölé. Az épület a főhajó falán, a mellékhajók tetőzete fölött nyíló ablaksorból kapja a megvilágítást. A 4. századtól Rómában és a birodalom egyéb városaiban sorra épültek az ókeresztény bazilikák.

Az antik kulturális örökség asszimilálásában, a kialakuló középkori kultúrába való beépítésében oroszlánrészt vállalt a középkori Európa másik alkotóeleme, a kereszténység. Ehhez természetesen szükséges volt e kultúra tartalmának megrostálása, hogy megfeleljen a keresztény etika követelményeinek, s kifejezési formáinak leegyszerűsítése, hogy a barbárok is elsajátíthassák. A középkori Európa harmadik komponensét alkotó barbárok azáltal váltak alkalmassá erre a szerepre, hogy felvették a kereszténységet, elfogadták Krisztus hitét, s ezzel betagozódtak az európai keresztény népközösségbe.

A KERESZTÉNYSÉG ÉS AZ EGYHÁZ

A korai kereszténység

Az ókorból a középkorba való átmenet évszázadaiban, a nyugatrómai állam és társadalom felbomlása után a keresztény egyház jelentette az intézményi folyamatosságot, s a görög–római kultúrából örökölt, valamint a „barbárok” által hozott elemekből ő rakta le a sajátos európai civilizáció és kultúra alapjait.

A keresztény vallás „alapítója”, a názareti Jézus valószínűleg időszámításunk kezdete előtt, azaz Kr. e. 6-ban született, midőn Nagy Heródes (Kr. e. 37. – Kr. u. 4) volt Júdea királya. Élete nagy részét Galileában, Názáret városában töltötte. Egyik „életrajz”-írója, Lukács evangélista szerint „mintegy 30 éves volt”, amikor a nyilvánosság elé lépett. Ez Lukács szerint „Tiberius császár uralkodásának 15. esztendejében” történt, „amikor Poncius Pilatus volt Júdea procurator, s Galileának Heródes (Antipas, Nagy Heródes fia) volt a negyedes fejedelme (*tetrarcha*)”. Tiberius császár uralkodásának 15. éve 27. október 1-jétől 28. szeptember 30-ig tartott. Jézus tehát valószínűleg 27 végén, vagy 28 elején kezdett tanítani Galileában, s hirdette Isten „örömhírét”, az evangéliumot (görögül *euangelion*: ’jó hír’): „Beteljesedett az idő és már közel van az Isten Országja. Térjetelek meg, tartsatok bűnbánatot és higgyetek az evangéliumban”. Kr. u. 30-ban a zsidó főtanács (héberül *sanhedrin*, görögül *szünedrion*) elfogatta, és Poncius Pilatus procurator a zsidók kívánságára – valószínűleg április 7-én – keresztre feszítette.

Jézus körül a tanítványok szűkebb és szélesebb köre alakult ki. A szűkebb kört a 12 általa kiválasztott apostol (görögül *apostolosz*: ’küldött’) alkotta, akiket azzal bízott meg: „Menjetelek el az egész világra és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek. Kereszteljétek meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevére, és tanítsátok meg őket mindannak megtartására, amit parancsoltam nektek”. Jézust az apostolok szavai és cselekedetei alapján – Péter apostol szavaival – Krisztusnak (görögül *Khrisztosz*: ’felkent’), azaz az Ószövetségi Szentírásban a zsidóknak megígért Messiásnak tartották, „az élő Isten Fiának”, akit „Isten hatalmas csodákkal és jelekkel igazolt, amelyeket általa vitt végbe”, s akit „a halál bilincseit feloldva, feltámasztott [...] Isten azt a Jézust, akit ti keresztre feszítettetek, Úrrá (*Küriosz*, *Dominus*) és Messiássá (*Khrisztosz*) tette”. Az Újszövetségi Szentírás legkorábban keletkezett szövegeiből, Pál apostolnak az 50-es években írt leveleiből kiderül, hogy a keresztények Jézust Istennek, Istennel egyenlőnek tekintették. Követőit és tanítványait a 40-es évek elején, a szíriai Antiochiában (*Antiokeia*) kezdték „krisztusiaknak” (*Khrisztianoí*, *Christiani*), azaz keresztényeknek nevezni.

A kereszténység a zsidó népi közösség körében keletkezett, és a zsidó vallásból sarjadt ki, de a római világbirodalom keretei között lett univerzális világvallássá, *katholikosszá*, azaz egyetemessé.

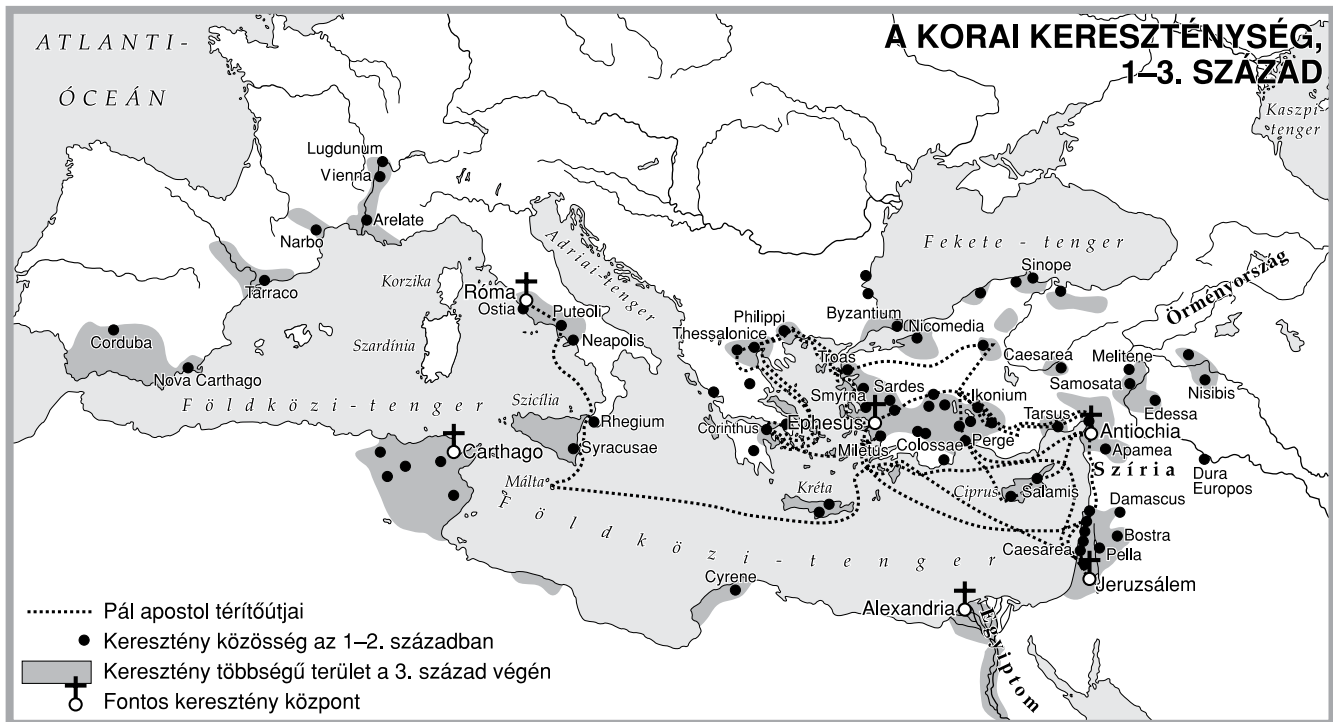
Jézus és a 12 apostol (4. század vége, Milánó, San Lorenzo)

Gyors elterjedését nagyban megkönnyítette a zsidó *diaszpóra*, annak a több millió zsidónak a közösségei, zsinagógái, akik Palesztinán kívül éltek, szétszóródva az egész birodalomban, de főként annak keleti tartományaiban és városaiban. De ahhoz, hogy a kereszténység valóban egyetemes világvallássá válhasson, ki kellett lépnie a zsidó nép és vallás szűk keretéből, s vállalnia kellett a minden néphez szóló jézusi küldetést. Ezt a lépést már a keresztények első nemzedéke megtette. Miután egyre több nem zsidó is kérte felvételét a keresztény közösségekbe, a 49-ben Jeruzsálemben összegyűlt apostolok és *presbüterek* (öregek) úgy határoztak, hogy annak, aki pogányból kereszténnyé lesz, nem kell egyúttal zsidóvá is lennie, azaz nem kell körülmetélnie és nem kell megtartania a mózesi törvény rituális előírásait.

Az *Apostolok cselekedetei* szerint a pogányok térítésének kezdete Péter apostol nevéhez fűződik. Az *Apostolok cselekedetei* ugyanannak a szerzőnek a műve, aki a Lukács-evangéliumot is írta, ezt az előszóban világosan meg is írja. A híres protestáns egyháztörténész, Adolf Harnack meggyőzően bizonyította be a 20. század első évtizedeiben, hogy ez a személy Lukács orvos volt, aki pogányságból tért meg kereszténnyé, Jézussal soha nem találkozott személyesen, s aki később Pál apostol kísérője lett. Erről a keresztény hagyomány már az 1. században tudott, és az egyházatyák a 2. században írtak róla.

Az *Apostolok cselekedetei* leírja, Péter apostol hogyan keresztelte meg Cornelius századost (*centurio*) Caesareában. Péternek Jeruzsálemben számot kellett adnia a zsidóból lett keresztényeknek, hogy miért keresztelt meg egy pogány rómat. Péter égi látomásra hivatkozott, s ez a zsidó-keresztényeket is meggyőzte.

Péter apostol kezdeményezését Pál apostol folytatta. Zsidó neve Saul volt, görög-római neve pedig Pál (*Paulosz, Paulus*). Pál apostol így mutatja be önmagát: „Én zsidó ember vagyok, a ciliciai Tarsusban születtem [...] A zsidók ugyanis mindnyájan ismerik életemet ifjúságomtól kezdve, mely elejétől fogva népem körében folyt le Jeruzsálemben. Tudják rólam, kezdettől fogva vallásunknak legszigorúbb felekezete szerint éltem mint farizeus [...] Eleinte én is azt gondoltam, hogy határozot-

tan a názareti Jézus ellen kell szegülnöm, s ezt meg is tettem Jeruzsálemben. A főpapok fölhatalmazásával sok szentet fogságba vettem és kivégzésük mellett szavaztam. Zsinagógáról zsinagógára jártam, sokszor megkínóztattam őket, így akartam őket káromlásra kényszeríteni [...] Egy alkalommal a főpapok engedélyével Damaszkusz felé tartottam. Ekkor útközben déltájban napnál vakítóbb fényt láttam, amely körülragyogott engem és útítársaimat. Mindnyájan földre buktunk. Ekkor egy hangot hallottam, amely zsidó nyelven így szólt hozzám: Saul, Saul, miért üldözöl engem? Hiába rugdalózol az ösztöke ellen! Én erre megkérdeztem: Ki vagy Te, Uram? Én vagyok Jézus, felelte az Úr, akit te üldözöl. De kelj föl, állj talpra. Azért jelentem meg előtted, hogy terjesztője és tanúja légy annak, amit láttál, és amit még ezután mutatok neked. Megoltalmazlak népeddel és a pogányokkal szemben [...] Ezért hát, Agrippa király, nem voltam hitetlen a mennyei látomás iránt, hanem hirdetem először a damaszkusziaknak, jeruzsálemieknek és egész Júdea lakosainak, majd a pogányoknak is, hogy tartsanak bűnbánatot és térjenek meg Istenhez a bűnbánat méltó tettei által [...] Tanúságot tettem kicsinyek és nagyok előtt”.

Pál apostol három térítőutat tett, melyekről az *Apostolok cselekedetei* tudósít. Első térítőútján (45–49 között) Barnabás kíséretében Ciprus, Kis-Ázsia, Pisidia és Pamphylia útvonalon haladt, majd visszatért Antiochiába. A második útján (49 és 52 között) csatlakozott hozzá Lukács, aki később megírta Pál térítőútjait. Útvonaluk Macedóniából Görögországon át – Athén érintésével – Korinthoszba vezetett, ahonnan Pál megírta első levelét a thesszalonikai hívekhez, amely az Újszövetségi Szentírás első ránk maradt írása. Másfél év után visszatért Antiochiába, majd harmadik útján (53 tavasztól 58-ig) keresztülment Kis-Ázsián, meglátogatta az általa alapított közösségeket. Epheszosz és Korinthosz után Macedónián keresztül tengeren visszatért Jeruzsálembe. Pál igehirdetése, térítő tevékenysége során minden városban bement a zsinagógába, és először a zsidóknak hirdette az evangéliumot, azután kezdett csak beszélni a pogányoknak Jézus Krisztusról. Jeruzsálemben a pogányok megkeresztelése miatt letartóztatták, és két évet töltött házi őrizetben. Mivel

Szent Péter és Szent Pál apostol (mozaik, 9. század, Róma, Santa Prassede)

fellebbezett a császárhoz – Pál ugyanis római állampolgár volt –, Rómába szállították, ahol a császár a javára ítélt, így két év után szabadlábra helyezték. Pál életéről ezután nem sokat tudunk. A hagyomány szerint Hispániába ment téríteni. Szent Péter és Pál a keresztény hagyomány szerint ugyanazon a napon halt vértanúhalált 67-ben.

A kereszténység – ha szakított is a zsidó közösséggel – az Ószövetséget nem tagadta meg, a zsidó valláshoz fűződő gyökereit nem vágta el. Zsidó és keresztény ugyanazt az Istent imádja, Jézus Atyja azonos a zsidó ősatyák Istenével. Mindkét vallás legjellemzőbb vonása a teocentrikus, Isten-központú szemlélet: a hit a személyes és transzcendens Istenben, aki a világot a semmiből hozta létre teremtő szavával, aki ura és irányítója a történelemnek, aki az ember számára az erkölcsi törvényeket adta (Tízparancsolat). Az egyház eretnekként kitzsította közösségéből azokat (Markiont és követőit a 2. században), akik a kereszténység zsidó gyökereit megtagadták, s az Ószövetséget elvetették.

A zsidó vallási közösségről való leválás után egyre gyorsuló ütemben kibontakozott a kereszténység új inkulturációja: egybeolvadása a görög–római kultúrával. Átvette annak nyelvét, gondolkodásmódját, kifejezési formáit. A görög filozófia segítségével, görög nyelven fogalmazta meg hitének alapvető tanításait. Midőn az 1. század második felében írásba foglalták Jézus tanítását és az apostolok igehirdetését, az Evangéliumokat, erre már a görög nyelvet használták, bár a keresztény közösség körében készült első, elveszett írásbeli feljegyzések még a palesztinai zsidók és Jézus által beszélt arámi nyelven készültek. Görög nyelvűek a legkorábbi ránk maradt keresztény írások, Pál

apostol levelei is. S ugyancsak görög, majd a 2. század végétől latin nyelven is írtak a keresztény ókor vallási írói, az egyházatyák, akik közül már az egyik legelső, a 165-ben vértanúságot szenvedett Jusztinosz úgy vélte, hogy a görög filozófia előkészület az evangéliumra, s Platón számos gondolata összhangban van a bibliai kinyilatkoztatással. Hasonló véleményen voltak a 2. és 3. században virágzó alexandriai keresztény iskola híres tanárai, Kelemen és Origenész is.

A kereszténység viszonylag gyorsan elterjedt a Római Birodalom egész területén. Az ifjabb Plinius, Bithünia helytartója a 2. század elején már a keresztények „nagy tömegéről” panaszkodik Traianus császárnak, s hozzáteszi, hogy „mindenféle korú, mindenféle társadalmi osztálybeli emberek, férfiak és nők vegyest, igen sokan kerülnek vád alá” kereszténységük miatt.

Keresztény közösségek, egyházak (héberül *kahal*, görögül *ekklészia*: ’gyülekezet’) eleinte elsősorban városokban jöttek létre, s a 2. században kialakult ezeknek a helyi gyülekezeteknek a végleges szervezete is. Eleinte a „ház-egyház” volt általános, később a monarchikus szervezet vált uralkodóvá, vagyis a gyülekezetben egyszemélyes vezetés érvényesült. A püspök (görögül *episzkoposz*, latinul *episcopus*, eredeti jelentése: ’felügyelő’) lett a közösség legfőbb papja és tanítója, akinek feladata, hogy az apostolok tanítását maradéktalanul megtartsa, és hamisítatlanul továbbadja. A püspököket az egész gyülekezet választotta a maga soraiból. Pál apostol Timóteushoz írt levelében így jellemzi a jó püspököt: „A püspöknek kifogástalannak, egyszer nősültnek, józannak, megfontoltnak, mértéktartónak és vendégszeretőnek és a tanításra rátermettnek kell lennie. Ne legyen iszákos vagy erőszakoskodó, hanem megértő és békeszerető, s nem kapzsi. Saját családjának legyen jó gondviselője, aki gyermekeit fegyelemre és teljes tisztességre nevelje. Aki ugyanis saját házát nem tudja rendben tartani, hogyan tudná gondját viselni Isten egyházának?”. A 3. században keletkezett *Didaskália* (A tizenkét apostolnak [...] katolikus tanítása) című irat, amely először fogalmazza meg részletesen a püspökkel szembeni elvárásokat, azt kívánja, hogy lehetőleg legalább 50 éves, házasságban lévő férfit válasszanak püspökké, akinek felesége hívő, aki fiait istenfélelemben nevelte, akit háza népe tisztel, és akinek mindnyájan engedelmeskednek.

A püspököt a *preszbütérek* (’öreg’) segítették papi szolgálatukban, a diakónusok (görögül *diakonosz*: ’szolga’) pedig a szegények, özvegyek és árvák ellátásában, s általában a közösség anyagi ügyeinek vitelében. A *preszbütér* a 3. században már megfelelt a mai áldozópapnak, aki – ha arra szükség volt – az istentiszteletet is elvégezhette a püspök helyett. A *preszbütérek* és a diakónusokat a közösség választotta, s a püspök kézrátétellel szentelte fel őket szolgálatukra. A püspök szentelése is kézrátétellel történt, amelyet a szomszéd közösségek püspökei végeztek.

A gyülekezetek eleinte magánházakban jöttek össze, de a 2. században a nagyobb közösségekben már külön gyülekezeti házakat (*domus ecclesiae*) alakítottak ki. Ezekben lakott a püspök, itt tartották a keresztelést, az istentiszteletet és a szeretetlakomát (*agapé*). Keleten a 3. században egyes nagyvárosokban már külön épületek is épültek keresztény istentiszteleti célokra. A falusi népesség körében jóval lassabban terjedt a kereszténység, mint a városokban, ezért nevezték a keresztény vallást nem ismerőket „pogányoknak”, azaz „falusiaknak, vidékieknek” (*pagus*: ’falu, vidék’, *paganus*: ’falusi, vidéki’).

A kereszténység történelmi kinyilatkoztatáson alapuló vallás. Isten történelmi, vagyis eseményszerűen térben és időben bekövetkezett kinyilatkoztatásának továbbhagyományozása írásban történik. Mivel a keresztény felfogás szerint ez az isteni kinyilatkoztatás Jézus Krisztusban érte el csúcspontját, s egyben le is zárult, az ember elsősorban a Szentírásból, a „Könyv”-ből, a Bibliából ismerheti meg azt. A Szentírásban maga Isten szólt az emberekhez az emberi szerzők szavain keresztül. A kereszténység elfogadta, az isteni kinyilatkoztatás hiteles áthagyományozójának tekinti

a zsidó Bibliát, az Ószövetséget. Jézus tanítását, illetve az apostolok igehirdetését az Újszövetségi Szentírás tartalmazza. A 2. század végére kialakult azoknak a könyveknek, írásoknak az együttese, „kánon”-ja (görögül *kanon*: 'nádszál, bot, mérce, szabály'), amelyek hitelesen közvetítették ezt a tanítást, s amelyeket a keresztények Isten által sugalmazottnak tekintettek. Ebbe beletartozik a négy evangélium (Máté, Márk, Lukács és János szerint), az *Apostolok cselekedetei* című irat, Pál apostol 14 levele, Péter két levele, János három levele, Jakab és Júdás apostolok egy-egy levele és a *Jelenések könyve* (János Apokalipszise). Valamennyi görög nyelven íródott, de már a 2. és 3. században latin, sőt kopt fordítások is készültek.

Az újszövetségi kánonba nem került, istentiszteleti felolvasásra nem alkalmas, de vallásos tartalmú iratokat apokrifeknek nevezik (görögül *apokrüphosz*: 'elrejtett, titkos, homályos'). A 2. és 3. században nagy számban készültek álnéven írt, ismeretlen szerzőjű iratok (evangéliumok; egyes apostolok aktái, cselekedetei; levelek, apokalipszisek, stb.), amelyek rendszerint egy-egy apostol tekintélyére, titkos tanítására hivatkoztak. Némelyikük a hellénisztikus kor divatos szórakoztató regényeinek keresztény változata. Vallási mondanivalójuk többnyire eltért az egyház hivatalos, az apostoli hagyományra hivatkozó tanításától. Legtöbbjük magán viseli a kor igen divatos vallási áramlatának, a *gnoszticizmusnak* vagy *gnózisnak* ('ismeret, megismerés') bélyegét, s ezért a keresztények eretneknek tartották őket. (A nagyrészt a 2. században keletkezett gnosztikus iratok páratlan gyűjteményét tartalmazza az a 13 kopt nyelven írt papiruszkódex, amelyeket 1945-ben találtak meg Egyiptomban, Nag Hammadi közelében.)

A 2. és 3. században már több olyan irányzat jelentkezett a kereszténységen belül, amely eltért Jézus és az apostolok eredeti tanításától. Ezeket nevezték eretnekségnek (görögül *hairészisz*: 'válogatás, kiemelés', latinul *haeresis*: 'eretnekség', *haereticus*: 'eretnek'). Eretnek az, aki tévesen értelmezi Jézus tanítását, aki „válogat” a hitigazságok között, bizonyos tételeket „kiemel” az egész összefüggéséből, másokat pedig tagad. Ilyen volt a 2. században a már említett markionizmus, továbbá a karizmatikus jelenségek (elragadtatás, prófétálás) szerepét eltúlzó, szélsőséges aszkézist gyakorló és Krisztus közeli újra eljövételét hirdető montanizmus, de az egyház számára a legtöbb nehézséget a különböző gnosztikus irányzatok jelentették.

Az eretnekségek jelentkezése tette szükségessé egyfelől a szentírási kánon megállapítását, vagyis megjelölni azokat az írásokat, amelyek hitelesen közlik Jézus és az apostolok tanítását, másfelől a keresztény hit lényeges tartalmának rövid, mindenki számára érthető összefoglalását. Ez utóbbi célt szolgálta a hitvallás (görögül *szümbolon*, latinul *symbolum*, vagy *credo*: 'hiszek'), amelyet „az igazság mércéjének” (*canon veritatis*) vagy a „hit szabályának” (*regula fidei*) is neveztek. A hitvallás kérdés-felelet formájában a kereszteleési szertartás fontos része volt. A 3. század elején keletkezett Apostoli Hagymány (*Traditio Apostolica*) című irat szerint a kereszteleendő-től megkérdezték: „Hiszel-e Istenben, a Mindenható Atyában? Hiszel-e Jézus Krisztusban, Isten Fiában, aki a Szentlélek által Szűz Máriától született, Poncius Pilátus alatt megfeszítettet, meghalt, eltemettetett, aki harmadnap halottaiból feltámadt, felment a mennybe, ül az Atya jobbán, aki újból eljön, hogy ítéljen élők és holtak felett? Hiszel-e a Szentlélekben és hiszed-e a szent egyházat és a test feltámadását?”

A kereszteleés – amely révén a hívő az egyház tagja lett – húsvét vigíliáján, azaz az ünnepet megelőző éjszakán történt, háromszori vízbemerítéssel a kereszteleőmedencében. Utána a püspök megkenté az új testvért szentelt olajjal, kezét a fejére tette és imádkozott, hogy elnyerje a Szentlélek ajándékait. Ez a szertartás később elvált a keresztségtől és önálló szentséggé lett (bérmálás). Eleinte csak felnőtteket kereszteltek, de a 3. századtól szokásba jött a gyermekek kereszteleése is. A keresztség

A keresztelés egyik első ábrázolása (Szent Callixtus-katakomba, Róma, 3. század)

kiszolgáltatását 2–3 éves tanulás, próbaidő, ún. katekumenátus előzte meg, amely során a hitjelölt, a *katekumen* (görögül *katékhumenosz*, a *katékheó*: 'tanítani, oktatni' igéből) bevezetést nyert a keresztény életbe.

A keresztény istentisztelet központjában az a szertartás állt, amelyet a legkorábbi források kenyértörésnek és hálaadásnak, görögül *eukharisziának* neveznek. A 2. század elején készült *Didakhé*, azaz a 12 apostol tanítása című irat azt mondja: „Az Úr napján gyűltek egybe, törjétek meg a kenyeret és adjatok hálát, előtte tegyetek bűnvallomást, hogy tiszta legyen áldozatotok”.

Szombatról vasárnapra virradó éjjel a hívők összegyűltek, felolvastak a Szentírásból, zsoltárokat énekeltek, s előterjesztették kéréseiket. Ezután felajánlották adományaikat, majd azok megáldása után következett az *eukharisztia*: a püspök hálaadó imát mondott a kenyér és a vízzel kevert bor felett. Ebbe az imádságba szőtték bele annak elmondását, hogy mit tett Jézus az utolsó vacsorán: „Kezébe vette a kenyeret, hálát adott neked és így szólt: Vegyétek és egyétek, ez az én testem,

mely megtöretik értetek. Hasonlóképpen kezébe vette a kelyhet és mondta: Ez az én vérem, mely kiontatik értetek. Valahányszor ezt teszitek, az én emlékezetemet ünneplitek”. Ezután minden hívő kapott egy darabot a kenyérből és ivott a közös kehelyből. Jusztinosz, a vértanú filozófus és apologeta így írja le a keresztény istentiszteletet a 2. század közepén: az *eukharisziát* „mi nem úgy vesszük, mint közönséges kenyeret vagy közönséges italt, hanem mint a megtestesült Jézus Krisztus, Megváltónk, az Isten Igéje által a mi üdvösségünkért felvett testet és vért, [...] és azt tanultuk, hogy a megtestesült Jézusnak teste és vére ez [...] A Napról elnevezett napon (vasárnap) mindannyian, a városokban és falvakban egyaránt összejövetelt tartunk, ahol felolvassuk az apostolok emlékiratait, amelyeket evangéliumoknak nevezünk, és a próféták írásait. A felolvasó után az előljáró beszédet mond és arra buzdít, hogy amit hallottunk, tetteinkkel is utánozzuk. Majd mindannyian felállunk, közösen imát mondunk, imánk befejezésekor kenyeret, bort és vizet hoznak oda, s az előljáró imát és hálaadást mond, és a nép ráfeleli az Áment. Az Ámen héber szó, és azt jelenti: »Úgy legyen«. Ezután következik azoknak (kenyér, bor és víz) szétosztása, amelyek felett hálaadást mondott, a távollevőknek is küldenek belőle a diakónusok által. A jómódúak, és aki akar, ki-ki szándékának megfelelően adakozik, azt, amit jónak lát; az összegyűjtött adományokat az előljáró elteszi, s belőle gondoskodik az árvákról és az özvegyekről, azokról, akik betegség vagy más oknál fogva szükségét szenvednek, továbbá a bebörtönzöttekről, az átutazó idegenekről; egyszóval mindenkin segít, aki arra rászorul [...] Azért a Nap napján tartjuk összejöveteleinket, mert [...] Jézus Krisztus, a mi Megváltónk, ezen a napon támadt fel a halottak közül”.

A keresztség eltörölte az addigi bűnöket, de ha a hívő ezután súlyos bűnt követett el, akkor bűnbánatot kellett tartania és vezekelnie kellett, s egy időre kizárták a közösségből, nem vehetett részt az *eukhariszián*. Súlyos bűnnek számított a hittagadás, a gyilkosság és a házasságtörés. De a 3. században súlyos bűnnek tartották a rabszolgák sanyargatását, a szegények elnyomását, az állami hivatallal való visszaélést, az adásvétel alkalmával elkövetett csalást, a rágalmazást is. Egyes szigorú nézetek

szerint a legsúlyosabb bűnök alól az egyház már nem adhat feloldozást, az illetőket végleg ki kell zárni a közösségből. Végül nyugaton az az álláspont kerekedett felül, hogy súlyos bűnök esetén is van lehetőség egyszeri bűnbánatra és vezeklésre. Keleten azonban a többszörös visszaesők számára is fenntartották a kiengesztelődés lehetőségét. A bűn bevallása lehetett nyilvános, az egész közösség előtt, vagy titkos, csak a püspöknek. A bűnbánat és a vezeklés azonban mindenképp nyilvános volt, s a bűn súlyosságától függően egy-két hét, de akár egy-két év is lehetett. A vezeklő visszavonult életet élt, böjtölt, imádkozott, a templomba nem léphetett be. A vezeklés letöltése után következett a kiengesztelődés, a közösségbe való ünnepélyes visszafogadás.

A keresztény közösségek különösen nagy súlyt helyeztek a karitatív tevékenységre, a szegények, betegek, özvegyek, árvák, utasok ellátására. Szegényházakat, árvaházakat és vendégházakat létesítettek, s a szegényekről anyakönyvet vezettek. 251-ben a római egyházban 1500 szegény részesült rendszeres ellátásban. A betegeket a szent olajjal megkenték, s imádkoztak gyógyulásukért és bűneik bocsánatáért.

A kereszténynek nem volt szabad kiprovokálnia az üldözést, de ha ez elkerülhetetlen volt, akkor helyt kellett állnia. A hit megtagadása, a pogány isteneknek bemutatott áldozat súlyos bűnnek számított. A keresztények üldözése pedig a 60-as évektől kezdve ismétlődően fel-fellángolt a birodalom valamely részén. Az egész birodalomra kiterjedő üldözésre a 3. század közepén került sor, Decius császár idején 250–251-ben, majd Valerianus alatt 257 és 260 között. Utóda, Gallienus viszont nemcsak beszüntette az üldözést, hanem az elvett épületeket és temetőket is visszaadta az egyháznak. Ezután a keresztények több mint négy évtizedes békét élveztek.

Az utolsó nagy keresztényüldözésre Diocletianus és Galerius császárok rendeletére 303-ban került sor. Megtiltották a keresztények összejöveteleit, lerombolták a templomokat, be kellett szolgáltatni a szent könyveket. Az üldözés először a papságot érintette, de hamarosan kiterjesztették minden hívőre. Aki nem mutatott be áldozatot a pogány isteneknek, azt halálra vagy kényszermunkára ítélték. Ennek a tíz évig tartó üldözésnek esett áldozatul a legtöbb név szerint ismert vértanú. Vértanúnak, mártírnak (görögül *martír*) nevezték azokat, akik életüket adták hitükért. Őket különleges tiszteletben részesítették, sírjuknál istentiszteletet tartottak, haláluk napjáról megemlékeztek. A vértanúk tiszteletéből fejlődött ki a szentek kultusza. Tisztelték azokat is, akik nem haltak ugyan vértanúhalált, de hitükért börtönt, száműzetést és kínzásokat szenvedtek, őket hívták hitvallóknak (latinul *confessor*).

Természetesen nem minden keresztény viselkedett vértanú módjára. Sokan voltak, akik gyengének bizonyultak, nem voltak képesek elviselni a kínzásokat, s megtagadták hitüket, áldozatot mutattak be a pogány isteneknek. Voltak, akik nem vettek részt az áldozatban, de megvesztegetéssel vagy személyi kapcsolatok révén hivatalos bizonyítványt szereztek az áldozat bemutatásáról, vagy felvették magukat az áldozatot bemutatók jegyzékébe. Az üldözések elmúltával ezek túlnyomó része vissza kívánt térni a keresztény közösségbe, amely a megfelelő vezeklés elvégzése után visszafogadta őket.

Az üldözések ellenére a 4. század elejére a kereszténység elterjedt az egész birodalom területén. A keresztények száma ekkor 8–9 millióra becsülhető, vagyis a birodalom lakosságának 15–17%-át tették ki. Egy 3. század eleji forrás, a *Levél Diognétoszhoz* így jellemzi a keresztényeket: „A keresztényeket sem területi, sem nyelvi szempontból, még faji szempontból sem lehet megkülönböztetni a többi embertől. Sehol nincsenek olyan városok, amelyekben mint sajátjukban lagnának, nincs külön nyelvük sem, melyet beszélnének, nincs sajátos, rájuk jellemző életmódjuk. Görög és bárbar városokban egyformán laknak, étkezés és öltözködés tekintetében alkalmazkodnak azon vidék

szokásaihoz. Saját hazájukban laknak, de mégis jövevényekként; mindenben részt vesznek polgároként, de mindent elviselnek mint idegenek; bárhol, idegenben is otthon vannak, de minden haza idegen számukra. Mint mindenki más, házasodnak, gyermeket nemzenek, de a magzatot nem hajtják el. Közös az asztal, melyhez letelepednek, de nem közös az ágy. Testben vannak ugyan, de nem a test szerint élnek. A földön időznek, de a mennyben van polgárságuk. Engedelmeskednek a meghatározott törvényeknek, de életükkel felülmúlják a törvényeket. Mindenkit szeretnek, mindenki üldözi őket [...] Szidják őket, és ők áldást mondanak. Megalázzák őket, és ők tiszteletet tanúsítanak. Jótevők, akiket gonosztevékként büntetnek; amikor megkínózzák őket, örvendenek, mint akik életre támadtak. A zsidók küzdenek ellenük, mint tőlük idegenek ellen, a görögök üldözik őket; de akik gyűlölik őket, nem tudják megmondani a gyűlöletük okát. Egészen egyszerűen: ami a testben a lélek, azok a keresztények a világban. A lélek áthatja a test minden tagját, ugyanúgy jelen vannak a keresztények a világ városaiban. A lélek is a testben lakik, de nem a testből való; a keresztények is a világban vannak, de nem e világból valók”.

A birodalmi egyház

Galerius, majd Konstantin és Licinius császárok türelmi rendeletei nyomán 311-ben és 313-ban befejeződött a legutolsó és a legnagyobb keresztényüldözés a Római Birodalomban. A keresztények ettől fogva szabadon gyakorolhatták vallásukat, visszakapták az üldözés idején elvett istentiszteleti és közösségi épületeiket, temetőiket. A kereszténység már Nagy Konstantin idején több volt, mint egyike a birodalomban megtúrt vallásoknak. Konstantin minden vonatkozásban előnyben részesítette a keresztényeket, s maga is keresztény hitjelölt (*katekumen*) volt. Környezetében meghatározó szerepet játszottak keresztény tanácsadói. Rómában, Jeruzsálemben, Betlehemben és a birodalom más városaiban keresztény templomokat építtetett. A keresztény papokat mentesítette az adózástól, a katonáskodástól és egyéb állami terhektől, kivonta őket a világi törvényszékek joghatósága alól. A papok pereit a püspöki vagy zsinati törvényszékek tárgyalták. Ezt a bíraskodási kiváltságot nevezték *privilegium forin*ak. A világi keresztények is lehetőséget kaptak arra, hogy magánpereiket a püspök elé vigyék, aki ilyen ügyekben jogerősen ítélezhetett. A püspököknek joguk volt végrendeleteket megerősíteni, rabszolgát lehetett felszabadítani előttük. A püspököket tehát a császár közjogi méltósággal ruházta fel, magas állami címeket viseltek, s utazásaiknál igénybe vehették az állami postaszolgálatot. Az állami hivatalok betöltésénél Konstantin előnyben részesítette a keresztényeket. Engedélyezte, hogy bárki végrendeletileg az egyházra hagyhatja ingatlan és ingó vagyonát, s ezzel a lehetőséggel egyre többen éltek is. Az így kialakuló egyházi vagyon is mentes volt minden állami tehertől, adótól. Elismerte a császár a templomok menedékjogát, ami abban állt, hogy azt, aki a templomba menekült, nem lehetett onnan erőszakkal eltávolítani, s ott-tartózkodása alatt nem eshetett bántódása. Csak akkor adhatták ki őt, ha a hatóságok megígérték, hogy sem halállal, sem testi csonkítással nem büntetik. Később bizonyos nagyon súlyos bűnök elkövetőit kizárták a menedékjogból.

Nagy Konstantin fiai és utódai további kiváltságokkal halmozták el az egyházat és a püspököket. Ugyanakkor egyre inkább korlátozták, tiltották a pogány áldozatokat, szertartásokat, bezárták a pogány templomokat, s végül 380-ban Theodosius császár előírta, hogy mindenkinek a „katolikus keresztény” vallást kell követnie. Annak ellenére, hogy császári rendeletek szigorúan büntették a pogány áldozatok bemutatását, a pogányság csak lassan és fokozatosan halt el a birodalom mindkét

felében. Az 5. században még magas állásokban is találkozunk pogányokkal. Rómában a *senatus* ápolta sokáig a pogány hagyományokat. Keleten I. Iustinianus császár 529-ben megparancsolta, hogy minden pogánynak meg kell keresztelkednie.

Ezek a kedvezmények és előnyök azt eredményezték, hogy sokan opportunizmusból lettek keresztények, vagy legalábbis hitjelöltek. Szokássá vált ugyanis, hogy sokan csak életük végén, halálos ágyukon keresztelkedtek meg, mert a kemény bűnbánati fegyelmet, illetve a keresztényektől megkövetelt szigorú erkölcsi magatartást nem tudták vállalni. Ezért írta Szent Jeromos a 4. század végén: „Mióta az egyház keresztény uralkodók alá került, megnövekedett hatalomban és gazdagságban, de kisebb lett erényekben (*potentia et divitiis maior, sed virtutibus minor facta est*)”. A konstantini fordulat révén az üldözött egyházból felszabadult, majd hamarosan kiváltságokkal felruházott állam-egyház lett; a keresztény vértanúk és hitvallók egyházból tömegegyház, és hamarosan keresztény birodalom. A világ és az egyház egyre jobban összekapcsolódott. Az egyház világi, társadalmi, politikai és intézményes oldala egyre jobban kidomborodott. Kereszténnyé többé nem személyes döntés, hanem születés révén lett valaki.

Nagy Konstantin hamarosan az egyház belső ügyeibe is kénytelen volt beavatkozni. Észak-Afrikában a karthágói püspökválasztás alkalmával – egyes püspököknek és papoknak az üldözés idején tanúsított magatartása miatt – nézeteltérés támadt a püspökök között. A numidiai püspökök zsinata ellenpüspököt választott, s ezzel kezdetét vette a donatista egyházzsuzsólás, amely az egyik „ellenpüspök”-ről, Donatusról kapta nevét. Az ő vezetésével szerveződött Afrikában a megalkuvónak tartott katolikusokkal szemben egy „ellenegyház”, amely radikális életszentséget követelt híveitől, s úgy vélte, hogy az egyháznak minden tagjában igaznak és tisztának kell lennie, ezért azok számára, akik az üldözések alatt gyengének bizonyultak, nincs bűnbocsánat.

A vitakozó felek a császárhoz fordultak, aki először az egyházra, azaz Róma püspökére bízta a rendezést. A pápa előbb Rómába, majd 314-ben a dél-galliai Arelate (Arles) városába hívott össze zsinatot, amelyre a nyugati birodalomfél valamennyi tartományából érkeztek püspökök. Mindkét zsinat a donatisták ellen foglalt állást, akik ezt nem fogadták el, s a császárhoz fellebbeztek. Konstantin az afrikai helytartó jelentése alapján a donatisták ellen döntött, s erőszakkal igyekezett elfojtani a mozgalmat. Ez sem neki, sem utódainak nem sikerült. Észak-Afrikában két egyház működött egymás mellett, külön püspökökkel, papsággal, templomokkal. A katolikusokat az állami karhatalom támogatta, a donatistákhoz pedig a társadalom alsóbb rétegei, a rabszolgák, a szegények, a bennszülött berberék csatlakoztak. Az egymás elleni erőszakos fellépésektől sem visszariadó vallási vitának csak az arab hódítás vetett véget.

Konstantinnak hamarosan nemcsak ilyen helyi viszályokba, hanem az egész egyházat érintő súlyos hitelvi, dogmatikai vitákba is be kellett avatkoznia. A dogmatikai vitát egy alexandriai pap, Areiosz (Arius †336) nézetei váltották ki. Az ellentétek feloldására a császár 325-ben zsinatot hívott össze a bithyniai Nikaiába (Nicaea), amelyre a birodalom valamennyi püspöke hivatalos volt. Ténylegesen csak a keleti birodalomfél görögül beszélő püspökei vettek részt rajta, mintegy háromszázan, a latin Nyugatról csak néhányan jöttek el. Ennek ellenére már a kortársak „egyetemes zsinatnak” (*szünodosz oikumeniké*) nevezték, s az egyháztörténet ezt tekinti az első egyetemes zsinatnak.

A zsinatot (görögül *szünodosz*: összejövetel, tanácskozás, latinul *concilium*) maga a császár nyitotta meg. Latin nyelvű beszédében elmondta, hogy a zsinatot „Isten gyülekezetének belső meghasonlása miatt” hívta össze. Azt óhajtja, „hogy lélekben egyesülve, valamennyien azt a közös, békés egyetértést gyakoroljátok, amelyet nektek mint Isten papjainak, illő volna mások számára is megszereznetek”. Ezután „az egyik párt vádakkal halmozta el a másikat, azok pedig védekez-

Nagy Konstantin császár az egyházatyákkal és a nikaiai hitvallás szövegének részletével (ókeresztény ikon)

tek és viszont gyalázkodtak. Miután mindkét részről sok mindennel előhozakodtak, és így eleinte heves vita lángolt fel, a császár türelmesen hallgatta valamennyiüket, és feszült figyelemmel fogadta az előadott érveket, és részletesen válaszolván a két párt nyilatkozataira, lassanként közelebb hozta egymáshoz a vitatkozó feleket. Kegyesen tárgyalt mindegyikkkel és görögül beszélt, mert ezt a nyelvet is ismerte. Mindnyájukat az egyetértés felé terelte, míg végül is minden vitatott pont tekintetében egy értelemre és egy véleményre segítette őket. Így került sor egyhangú hitvallás elfogadására”. (Euszebiosz: *Vita Constantini*.)

Hasonló módon zajlott le a többi egyetemes zsinat is, amelyet az első évezredben tartottak, valamennyit Keleten; mindegyiket a konstantinápolyi császár hívta össze, s ő hirdette ki a határozatokat, és mindegyiken majdnem kizárólag a görög nyelvű püspökök vettek részt. A nyugati kereszténység nyolc ilyen Keleten

tartott zsinatot ismer el egyetemesnek (csak azokat, amelyeknek határozatait a pápa elfogadta, megerősítette): 325: Nikaia, 381: Konstantinápoly, 431: Epheszosz, 451: Khalkédon, 553: Konstantinápoly, 680–681: Konstantinápoly (Trullanum), 787: Nikaia, 869: Konstantinápoly. Az ortodoxok ez utóbbit nem fogadták el, ők a 879-es zsinatot tekintik egyetemesnek, ezt viszont a nyugatiak nem ismerik el. Ugyancsak vita alakult ki a keleti és a nyugati egyház között a 691–692-ben a konstantinápolyi császári palota kupolatermében (*trullosz*) tartott zsinat (az ún. *Quinisextum*, mert az 5. és a 6. egyetemes zsinat kiegészítéseként hívták össze) kapcsán, mert ennek a zsinatnak a határozatait Róma nem erősítette meg.

Számos olyan zsinatot tartottak, ahol egy-egy nagyobb terület püspökei jöttek össze, ezek azonban nem voltak egyetemes jellegűek. Rendszeresen sor került egyháztartományi zsinatokra is. A nyugati germán királyságokban – elsősorban a vizigótoknál és a frankoknál – szintén általános gyakorlat volt, hogy az uralkodók országos zsinatokat hívtak össze, azon maguk is részt vettek, s a zsinati döntéseket „állami” törvényként hirdették ki.

A császárok nemcsak a zsinati határozatok végrehajtását vállalták, hanem maguk is állást foglaltak a vitatott dogmatikai kérdésekben. A tőlük eltérő nézeten lévő püspököket, a zsinati határozatokat el nem fogadókat száműzetésbe küldték. Sőt, midőn a 4. század végén egy hispániai zsinat eretneknek bélyegezte Priscillanus avilai püspököt és követőit, s az elítéltek Maximus ellencsászár-

hoz fellebbeztek, a császári bíróság halálra ítélte és kivégeztette őket. Ez volt az első eset, hogy egy egyházi fórum által eretneknek minősített személyekkel szemben a világi hatalom halálbüntetést alkalmazott. A kor kiemelkedő egyházi személyiségei, többek között Ambrus milánói és Márton tours-i püspök, sőt maga a pápa is tiltakoztak az ítélet ellen, megtagadták a közösséget az ügyben vétkes hispániai püspökökkel, akiket végül is megfosztottak egyházi méltóságuktól.

Az elmondottak jól mutatják, hogy a keresztény császárság idején milyen nagymértékben azonosult az egyház és a birodalom.

Egyház és állam viszonya

Az ókori és általában az Európán kívüli civilizációkra a vallási és a politikai közösség szoros kapcsolata, szinte teljes azonossága, szétválaszthatatlansága jellemző. A vallás rendszerint államvallás, az uralkodó vagy papi funkciókat lát el, vagy maga is istenség, akinek kultusza kötelező az alattvalók számára. A kereszténység elvileg gyökeres változást hozott az állam és a vallás viszonyában. Az ótestamentumi zsidóságnál a vallási közösség teljesen azonos volt a népi és a politikai közösséggel. Jézus viszont nem vállalta a politikai Messiás szerepét, a zsidó nemzeti törekvések szolgálatát, s nem alapított földi országot. Elismerte, hogy az ember két közösséghez tartozik, a vallásihoz és a politikaihoz, s a kettő nem azonos. Az ő működése és tanítása nyomán egy olyan társaság – az egyház – jött létre, amely nem esett egybe semmiféle politikai közösséggel, meghatározott állammal.

A keresztény vallás elterjedése, az egyház intézményrendszerének, szervezeti kereteinek kialakulása azonban egy állam, a Római Birodalom keretében ment végbe. A 4. század végére a kereszténység a Római Birodalom kizárólagos államvallásává lett, s így történt ez utódállamaiban is. A konstantini fordulat után állam és egyház egyre szorosabban egybekapcsolódott, a római császárság keresztény császársággá alakult át. Ezzel a kereszténység lényegében visszatért az ószövetségi modellhez. A papság hosszú évszázadokon át állami funkciókat is ellátott, a világi hatalom pedig beleszólt vallási kérdésekbe, az egyház ügyeibe. Keleten kialakult az ún. *cezaropapizmus* rendszere, amelyben a császár magát nemcsak a politikai, hanem a vallási közösség fejének is tekinti, főpapokat nevez ki, egyházfegyelmi, sőt teológiai kérdésekben dönt, zsinatokat hív egybe s dogmákat hirdet ki.

Azt, hogy milyen helyet foglal el a császár az egyházban, először Euszebiosz kaiszareiai püspök fejtette ki részletesen 335-ben, Nagy Konstantin 30 éves uralkodói jubileumán mondott ünnepi beszédében. A földi császárság a mennyei birodalom képmása, s amint az utóbbinak csak egy uralkodója van, az Atyaisten, úgy az előbbinek is csak egy császára lehet, aki hatalmát és uralkodói erejét Istentől kapta. Az ő feladata, hogy az emberiséget kiszabadítsa a bálványimádásból és a sokistenhitből, s elvezesse az igaz Isten megismerésére. A császár közreműködik Isten üdvözítő tervének megvalósításában, ezért ő Isten földi helytartója. A császárság és az egyház mindketten az égi birodalom képmásai, s a kereszténnyé lett Római Birodalomban gyakorlatilag teljesen azonosak egymással. A keresztény császár Isten helytartója, s mint ilyen, egyúttal az egyház ura is, nemcsak védelmezője, hanem „egyetemes püspök”, aki az egyházban mintegy papi hatalommal bír. A császár a püspökök felett áll, parancsokat adhat nekik, s döntőbíró vitáikban.

Nagy Konstantin püspöknek tekintette magát, legalábbis a „külső dolgokban” (*episcopus in externis*, görögül *episzkoposz tón ektosz*), de valójában az egyház belső ügyeibe, hitelvi vitáiba is beavatkozott. Fiai még rajta is túlmentek: Constantius a „püspökök püspöke” (*episcopus episcopo-*

rum) címet igényelte magának. I. Leó pápa is a papi rendbe sorolta a császárt, aki „nem követhet el tanbeli tévedést, mert a Szentlélek sugallata irányítja”.

A császár egyház feletti teljhatalmával már a 4. században szembefordultak egyes tekintélyes nyugati püspökök. Ossius (Hosius) córdobai püspök így figyelmeztette Constantius császárt: „Ne avatkozz az egyház ügyeibe [...] Rád Isten a császári hatalmat bízta, reánk pedig az egyházi ügyeket”. Hasonló véleményen volt Hilarius, Limonum (Poitiers) püspöke, Keleten pedig Athanasziosz alexandriai pátriárka is. Még élesebben nyilatkozott Ambrosius (Szent Ambrus) milánói püspök, aki megírta a császárnak, hogy a hittel kapcsolatos kérdésekben a keresztény császár sem ítélkezhet püspökök felett, hanem éppen fordítva: püspökök ítélkeznek a császár felett. Vallási ügyekben a döntés a püspökök zsinatát illeti meg. „A császár az egyházban van, nem az egyház felett. (*Imperator enim intra ecclesiam, non supra ecclesiam est*)”. Ambrus ezzel azt az elvet fogalmazta meg, amit a latin egyház a következő századokban képviselt a világi hatalommal szemben: az uralkodó nem ura az egyháznak, hanem támasza, segítője; a hit kérdései, a hit tételei, az egyházfegyelem, az istentisztelet rendje, az egyházi javak kezelése olyan dolgok, amelyek még a keresztény államra sem tartoznak. Ambrus ezeket az elveket egy olyan formátumú császárral szemben is érvényesítette, mint Nagy Theodosius, akit a thesszalonikéi stadionban rendezett vérengzésért nyilvános egyházi vezeklésre kényszerített.

Az Ambrus által képviselt elvet, az ún. két hatalom elméletét I. Gelasius pápa fogalmazta meg egyértelműen 494-ben Anastasius császárhoz írt levelében: „Két olyan intézmény van, amely elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a legfőbb papok megszentelt tekintélye (*auctoritas sacrata pontificum*), a másik pedig a királyi hatalom (*regalis potestas*). A papok viselte teher annyiban nehezebb, amennyiben Isten ítélőszéke előtt az emberek uralkodó királyokért is nekik kell számot adniuk. Hiszen [...] azok előtt, akik az Isten dolgaiban előljárók, magad is alázatosan meghajtod a fejedet, s te is tőlük várod saját üdvözülésed útját-módját, s az égi eredetű szentségek felvétele tekintetében, s azok illendőképpen való kiosztásában a vallás rendje szerint el kell ismerned azt, hogy neked kell magadat alájuk rendelned, s nem te állsz az ő élükön; egyszóval: ezekben a dolgokban te függsz az ő ítéletüktől, s nincs is szándékodban az, hogy te rendeld őket a saját akaratod alá. Ha pedig, a közrendet illetően, az egyházi előljárók, tudván azt, hogy hatalmadat felső rendelésből kaptad, törvényeidnek maguk is engedelmeskednek, [...] akkor tehát milyen odaadással kell azoknak engedelmeskedni, akik a mindenekfelett tiszteletreméltó misztériumokkal vannak felruházva?”

Gelasius pápa a keresztény világ élén álló két hatalomra eltérő államjogi szakkifejezést használt. A római államjogi és politikai elmélet szerint az *auctoritas* a nagyobb, az elsődlegesebb hatalom, amely oszthatatlan, s a törvényhozó hatalmat jelenti. A pápa szerint ezzel az egyetemes keresztény közösségben egyedül csak ő rendelkezik. A királyi hatalom, a *potestas*, ennek alá van rendelve, ez a végrehajtó hatalom, amelyet többen is gyakorolhatnak.

Augustus császár mondja saját magáról: „Ezután tekintély (*auctoritas*) dolgában mindenkit felülmúltam, hatalmam (*potestas*) viszont semmivel sem volt több, mint hivatalbeli társaimnak (*auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui, quam ceteri, qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt*)”. (*Res gestae divi Augusti*).

A pápa tagadja a császár egyházfőségét, s bár elismeri hatalmának isteni eredetét, arra is rámutat, hogy az uralkodó tetteiért is az egyháziak felelősek Isten előtt. Ez pedig azt jelenti, hogy ellenőrizhetik a világi hatalmat abból a szempontból, hogy az isteni törvényeknek megfelelően gyakorolják-e azt.

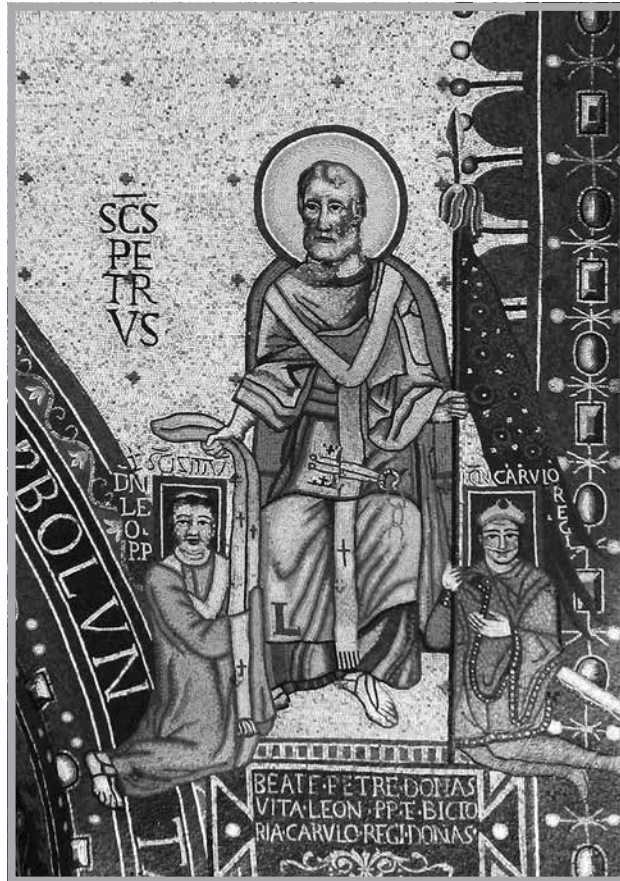
Ettől kezdve évszázadokon át ez a hatalmi dualizmus a jellemző a nyugati egyház politikai gondolkodására és törekvéseire: a keresztény társadalmat két hatalom – *regnum et sacerdotium*: ’királyság és papság’ – kormányozza. Az egyik hatáskörébe tartoznak az e világi élet dolgai (*temporalia*),

a másikéba pedig az élet lelki, vallási vonatkozásai (*spiritualia*). Elvben egyik sincs alárendelve a másiknak, függetlenek egymástól, de szorosan együttműködnek, egymásra vannak utalva. A két hatalom között egy évezreden keresztül folyt a vita arról, hogy a keresztény közösségben ki az igazi úr, kié az elsőség, ki Krisztus igazi helyettese itt a földön: a császár vagy a római püspök, a pápa. Mindkét fél a főhatalomra törekedett, s igyekezett maga alá gyűrni a másikat. A gyakorlatban ez többnyire a világi hatalomnak sikerült, a pápák inkább csak elméletben deklarálták elsőségüket. Nyugaton azonban ennek ellenére nem alakult ki a *cezarpapizmus* rendszere, bár a kora középkori királyságokban az uralkodók komoly mértékben beavatkoztak az egyház ügyeibe.

A világi hatalom és az egyház viszonyának a latin kereszténység területén kialakult és a 11. század végéig érvényben volt rendjét *theokráciának*, *theokratikus királyságnak* nevezzük. Ebben a rendszerben az uralkodó szakrális személyiség, a klérus tagja, *quasi sacerdos*: 'mintegy pap'. A kora középkori uralkodókat – a püspökökhöz és az ószövetségi királyokhoz hasonlóan – megszentelt olajjal kenték fel

püspökök által végzett vallási szertartás keretében, s ezt az egyház a 12. századig a szentségek közé sorolta. Marc Bloch idéz egy imát, amely először Kopasz Károly lotaringiai királlyá koronázásának történetében jelent meg, amikor Hincmar érsek hajtotta végre a felszentelést, és egy már létező hagyomány értelmében a következő szavakat mondta: „Isten koronázzon meg téged a győzelem koronájával [...] és tegyen téged királlyá a Szentlélek kegyelméből adatott szent olajjal való felkenés által, azzal az olajjal, amellyel a papokat, a királyokat, a prófétákat és a mártírokat kenték fel”.

Az uralkodó hatalmát Istentől kapta, az ő kegyelméből (*Dei gratia*) kormányozta a reábizott népet. Feladatai közé tartozik a hit megőrzése, az egyház és a klérus védelme, a pogányok és eretnekek elleni harc. A korai középkorban nem a pápát, hanem a császárt, illetve a királyokat nevezték „*vicarius Dei*”-nek, Isten földi helytartójának. A theokratikus királyság azonban nem volt korlátlan hatalommal rendelkező abszolút monarchia. A klérus által megfogalmazott keresztény politikai elmélet az uralkodást szolgálatnak, *ministeriumnak* tekintette, amelyet a hívő közösség üdvére kell gyakorolni. Az egyházi vezetők, a püspökök igényt tartottak arra, hogy az uralkodót, aki maga is az egyház tagja volt, ellenőrizzék, vajon alkalmas-e (*idoneus*) az uralkodásra, s hatalmát a Bibliában megfogalmazott normák szerint – kegyes, igazságos és békeszerző (*pius, iustus et pacificus*) királyként – gyakorolja-e,

Nagy Károly és III. Leó pápa Szent Péter lábainál.
A világi és az egyházi hatalom megosztásának ábrázolása
(790-es évek, Róma, Laterán)

nem viselkedik-e zsarnok, *tyrannus* módjára. Ha az uralkodásra alkalmatlannak, vagy zsarnoknak bizonyult, akkor bűnbánatra, vezeklésre kényszeríthették, sőt meg is foszthatták trónjától.

A középkori keresztény népközösségben tehát a hatalom ellenőrzött, felelősségre vonható hatalom volt, amelyet bizonyos meghatározott erkölcsi normák figyelembevételével kellett gyakorolni. Ezért értékeli úgy a kiváló magyar politológus, Bibó István, hogy az egyház által kidolgozott politikai elmélet és gyakorlat „a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átítatódását eredményezte, ami mondhatjuk, hogy már az európai társadalomfejlődés középkori szakaszában is nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén”.

Az egyház szervezete

A 4. és 5. században, a keresztény császárság keretében alakultak ki véglegesen az egyház szervezeti keretei. Az alapsejt továbbra is egy-egy városi közösség, amelynek élén a püspök áll. Keleten ezt általában *paroikiának* nevezik, ez Nyugaton is elterjed (*paroecia*, *parrochia*), de ott továbbra is gyakori az *ecclesia* elnevezés, s az 5. század elején a *dioecesis* szót is kezdik használni ’püspöki egyház’ értelemben. A környékbeli falvak és tanyák lakóit a városból jövő vándorlelképásztorok gondozták. A sűrű városhálózattal rendelkező tartományokban (például Itáliában és Észak-Afrikában) nagyon sok kis területű püspökséggel találkozunk, míg máshol a ritkább és nagyobb területű püspökség volt a jellemző (Gallia, Hispánia). Már a 3. században kialakultak – főleg keleten – több püspökséget összefogó egyháztartományok (*eparkhia*, *provincia*), amelyek központja rendszerint az állami tartomány székhelye, a *metropolis* volt, s a tartomány élén ennek püspöke, a *metropolita* állt. Az egyháztartományok élén álló püspököt nevezték a latin Nyugaton *archiepiscopus*-nak (szó szerint ’főpüspök’), azaz érseknek. A metropolita hívta össze és vezette a rendszerint évente kétszer tartott tartományi zsinatot, joghatóságot és bírói hatalmat gyakorolt a tartomány püspökei felett, megerősítette és felszentelte az újonnan megválasztott püspököket. Egyes, apostolok által alapított jelentős városok püspökei tekintélyben, majd joghatóságban is a többi püspök és metropolita fölé emelkedtek, s őket nevezték pátriárkáknak. Alexandria, Antiochia és Róma ilyen előjogait már a nikaiai zsinat elismerte, hozzájuk csatlakozott az 5. században Konstantinápoly és Jeruzsálem püspöke. Az egyház legmagasabb szintű területi szervezeti egységei tehát az 5. században az egyenrangú, s a maguk területén teljes joghatóságot gyakorló pátriárkátusok (*patriarchatus*) voltak, amelyek közül négy volt Keleten és egy (Róma) Nyugaton.

Az öt pátriárkátus között egyre inkább kiemelkedett Róma tekintélye. Ez azon a hagyományon alapult, hogy a római egyházat Szent Péter apostol alapította. A római püspök tiszteletbeli elsőbbségét Keleten is elismerték, Róma azonban ennél többre tartott igényt: az egész egyház feletti legfőbb hatalomra. Igényét Jézusnak Máté evangéliumában feljegyzett kijelentésére alapozta: „Te Péter vagy, és én erre a kősziklára építem egyházamat, s az alvilág kapui sem vesznek rajta erőt. Neked adom a mennyek országa kulcsait, és amit megkötsz a földön, a mennyben is meg lesz kötve, s amit feloldasz a földön, a mennyben is fel lesz oldva” (Máté 16, 18–19). (Péter görögül *Petrosz*, *petra*: ’szikla.’) Erre első ízben I. István pápa (254–257) hivatkozott, midőn engedelmességet kívánt az észak-afrikai püspököktől az eretnekek által kiszolgáltatót kereszttség érvénye körüli vitában. A pápa igényével nem értett egyet Szent Cyprianus karthágói püspök, aki szerint a római püspök csak „első az egyenlők között”. A 2. század eretnekségeivel folytatott küzdelemben egyre inkább

Rómát tekintették az apostoli tanítás hiteles letéteményesének és őrzőjének. Irenaeus lugdunumi (lyoni) püspök írta a 180-as években: Róma „a legnagyobb, a legrégebb, a mindenki által ismert egyház, amelyet a két legdicsőségesebb apostol, Péter és Pál alapított [...] Ezzel az egyházzal annak hatalmasabb fősége miatt (*propter potentiorem principalitatem*) minden egyháznak egyetértésben kell lennie”, mert itt őrzik az apostoli hagyományt (*apostolica traditio*).

A római szék primátusát a konstantini fordulat után a 4. és 5. század pápai egyre határozottabban kezdték érvényesíteni nemcsak hitbeli kérdésekben, hanem fegyelmi, joghatósági ügyekben is. A kor heves krisztológiai, dogmatikai vitáiban az egyház – keleten is – azt ismerte el igaz hitűnek, aki a római püspökkel egy véleményen volt. A pápai primátus erősítésén főleg I. Damasus (366–384), Siricius (384–399), I. Ince (402–417), majd I. (Nagy Szent) Leó (440–461) és I. Gelasius (492–496) pápák munkálkodtak céltudatosan. Egyre határozottabban érvényesítették a római püspök legfelső joghatósági hatalmát (*primatus iurisdictionis*), megkívánták, hogy minden fontos ügyben (*causae maiores*) Róma döntsön. A pápa döntése ellen már sehová nem lehetett fellebbezni, a római püspöki szék felett senki sem mondhatott ítéletet (*prima sedes a nemine iudicatur*). I. Leó azt írta, hogy Szent Péter révén – akinek a római püspök a helytartója (*vicarius*) – „a szentséges római egyház az egész világ összes egyháza felett főséget tart”. Vagyis igényt tartott az egész egyház feletti teljhatalomra (*plenitudo potestatis*), mind a tanítás, mind a joghatóság terén. Midőn 451-ben a khalkédoni zsinatra elküldte a vitatott kérdésekben vallott álláspontját kifejtő levelét, megtiltotta, hogy afelett vitatkozzanak. Csak egyhangú elfogadásról lehetett szó: „Ez az atyák hite [...] Péter szólt Leó által!” – kiáltották az összegyűlt püspökök a zsinat jegyzőkönyve szerint. I. Iustinianus császár a római püspököt tekintette az egyház fejének (*caput omnium ecclesiarum*). 545-ben törvénybe iktatta, „hogy az idősebbik Róma pápája a legelső valamennyi pap között, az új Róma, azaz Konstantinápoly szentséges metropolitájáé pedig a második hely az idősebbik Róma apostoli szentszéke mögött, viszont valamennyi többi főpapi szék elé helyezendő”. A pápai szék egyetemes tekintélyét sikerrel érvényesítette I. (Nagy Szent) Gergely (590–604), aki a pápai tisztségnek nemcsak teljhatalmát, hanem szolgálat jellegét is hangsúlyozta, midőn felvette az „Isten szolgáinak szolgálója” (*Servus servorum Dei*) címet.

Ezzel azonban a kérdés még nem zárult le. A három keleti pátriárkátus a 7. században arab uralom alá került, Konstantinápoly metropolitája pedig egyre inkább vitatta Róma teljhatalmát és joghatósági primátusát. Róma primátusa a 6. századtól kezdve elsősorban Nyugaton érvényesült. A római primátus azonban egyelőre még nem változtatta meg gyökeresen az egyház zsinati-episzkopális struktúráját, amely mellett a helyi egyházak Nyugaton is kitartottak. A püspöki kollegialitás (*communio episcoporum*) tudata ekkor még erős volt: a püspökök rendjét (*ordo episcoporum*) az apostoli kollégium utódának tekintették, s úgy vélték, hogy ez a testület a hordozója az egész egyháza kiterjedő legfőbb és teljes hatalomnak, de csak fejével, a római pápával együtt és egyetértésben. A korai középkorban a püspökök is használták a *summus pontifex* címet, az *apostolicus* jelzőt, a legrégebbi püspökségek is „apostoli szék” (*sedes apostolica*) voltak, s ezek a kifejezések csak fokozatosan szűkültek le a pápaságra. A *papa* ('apa, atya, apuka') elnevezés is valamennyi püspököt megilletett, s csak a 6. századtól kezdték kizárólag a római püspököt így nevezni. Bár Nyugaton elismerték a római pápa primátusát, a 11. század előtt Róma tényleges adminisztratív hatalma a nyugati kereszténység felett is meglehetősen csekély volt. A Római Birodalom összeomlása utáni évszázadokban ezt a gyakorlatban igen nehéz volt érvényesíteni.

A kiváló angol medievista és egyháztörténész, R. W. Southern így jellemzi a 700 és 1050 közötti helyzetet: „Róma az egyház ügyeit nagyon kevésbé irányította. Világi uralkodók monastorokat és

püspökségeket alapítottak, püspököket, apátokat neveztek ki szabadon, ellenvetés nélkül; királyok hívtak össze zsinatokat; királyok és püspökök hoztak törvényeket helyi egyházaik számára tizedekről, istenítéletről, vasárnapi vallásgyakorlatról, penitenciáról; szenteket avattak – mindezt Rómára való hivatkozás nélkül. Minden püspök úgy járt el, mint a hit és egyházi fegyelem független letéményese. Amennyire lehetett, tanácsot kért tudósoktól vagy szomszédos püspököktől, de végső fokon a saját kezdeményezéséből kellett cselekednie. Az eligazításukra összeállított törvénygyűjtemények helyi kompilátorok munkái. A pápai levelek többsége e korszakban egyszerűen megerősítette és helyeselte azt, amit mások megtettek”.

Mint a többi püspököt, úgy a pápát is kezdetben a római klérus és a nép választotta. A 6. századra a választók köre leszűkült a felsőbb papságra, a hivatalnokokra és a nemességre, a nép részvétele pedig a választás tudomásulvételére korlátozódott. A pápa megválasztását bejelentette a konstantinápolyi császárnak, akinek politikai fennhatósága alá Róma tartozott, majd a császári megerősítés után került sor a beiktatásra és felszentelésre. Zacharias (741–752) volt az utolsó pápa, aki megválasztását közölte a császárral, s ezzel végleg megszakadtak a pápaság politikai kapcsolatai Bizánccal.

Rómában a pápa székhelye a lateráni palota volt, amelyet még Nagy Konstantin engedett át a római püspököknek. A pápa közvetlen tanácsadói és munkatársai Róma 25, majd 28 főbb templomának, keresztelő egyházának (az ún. tituláris templomoknak) beiktatott, inkardinált (a latin *cardo*: 'ajtósarok, sarokvas' szóból) papjai voltak, akiket *presbyter cardinalis*oknak neveztek. Hozzájuk csatlakoztak Róma közvetlen környékének püspökei. A római *cardinalis*oknak három rendje alakult ki: a püspök-, a presbyter- és a diakónus-kardinálisok.

Ahogy növekedett a keresztények száma, úgy szaporodtak az elintézendő ügyek, s a 4. századtól kialakultak a központi pápai hivatalok, ahol *diaconus*ok, *subdiaconus*ok, jegyzők (*notarius*ok), jogi védnökök (*defensores*), és ügyhallgatók (*auditores*) dolgoztak. Fontos szerepet kapott az irattár, hiszen minden ügyet írásban rögzítettek. A kialakuló pápai hivatalok élén a palotabírák (*iudices palatini*) álltak. Megkezdték az egyházjog forrásainak – a zsinati határozatoknak (kánonoknak) és a pápai dekretális leveleknek, rendelkezéseknek (*decretum*ok) – összegyűjtését is. A legnevezetesebb ilyen gyűjteményt Dionysius Exiguus (aki egyébként a keresztény időszámítást is megalapozta, Jézus születési évének téves meghatározásával) állította össze a 6. század elején, a pápai levéltár iratai alapján (*Codex Canonum*).

A római egyház a 4. századtól kezdve igen jelentős birtokadományokban részesült. „Szent Péter birtoka” (*Patrimonium Sancti Petri*) a 6. századra már tekintélyes méreteket öltött: mintegy 85 négyzetmérföldet tett ki. A birtokok többsége Róma környékén volt, de Szicíliában, Szardínián, Korzikán, Dél-Galliában és Észak-Afrikában is voltak a pápának birtokai. Róma környékén, a római *ducatus*ban a pápa tényleges hatalmat gyakorolt – igaz, hogy a császár nevében. Az arabok és szlávok által szorongatott császárok egyre kevésbé tudtak foglalkozni Rómával. A 8. században Bizánccban kibontakozó képromboló mozgalom következtében igen feszültté vált a viszony a „két Róma” között.

A püspököket a helyi közösség választotta a szomszédos püspökök részvételével. A megválasztott püspököt legalább három másik püspök közreműködésével kellett felszentelni. A püspöki hivatal sajátos jelvényei valószínűleg csak később jelentek meg: a pásztorbot és a gyűrű a 7. században, a kétágú püspöksüveg (*mitra, infula*) pedig a 11. században. Az 5. században még nem volt sajátos papi öltözet sem (még az istentisztelet alkalmával sem viseltek külön erre a célra szolgáló öltözetet), a püspökök és papok úgy öltöztek, mint mindenki más. Midón I. Celesztin (422–432) pápa 428-ban arról értesült, hogy egyes galliai püspökök a többi embertől eltérő ruházatot viselnek,

figyelmeztette őket, hogy ne eltérő ruházatukkal tűnjenek ki, hanem igaz hitük és erényeik révén. Az átlagos köznapi öltözködéstől eltérő papi viselet akkor alakult ki, midőn a népvándorlás során a Római Birodalom területére betelepülő germánok viseletét lassan a római lakosság is átvette. Ekkor a tartományi zsinatok előírták, hogy a papság ragaszkodjék a római viselethez.

A püspököket munkájukban a presbyterek és diakónusok segítették, akiket szintén az egész gyülekezet választott és a püspök szentelt fel. A püspököket lelkipásztori feladataiban az első presbyter, az *archipresbyter* helyettesítette, egyházkormányzati és joghatósági ügyekben pedig az első diakónus (*archidiaconus*), akit legtöbbször a püspök utódjául is megválasztottak.

A püspök feladata volt a szegények, özvegyek, árvák gondozása. Az 5. században kialakult az elv, hogy a püspök és általában minden gyülekezet jövedelmének egynegyede a szegényeket illeti (a többi negyedet a püspök és a klérus kapta, illetve beruházásokra, építkezésre, az épületek karbantartására fordították). A püspök háza, vagy a templom mellett kórházak, szegényházak, vendégházak épültek, s a püspök vezette a rendszeres ellátásban részesülő szegények jegyzékét (*matricula*). A szegények és betegek gondozása terén a püspökök mellé felzárkóztak a kolostorok is. Az egyházatyák véleménye szerint a keresztény ember csak kezelője javainak, s a szükségesen túli felesleg a szegényeket illeti. Mindenesetre már ekkoriban hallatszanak – az egyházon belül – olyan hangok, amelyek bírálják egyes főpapok és templomok fényűzését, mert ez a szegények rovására történik.

A 4. századtól a kereszténység vidéken is elterjedt, s megszorodtak a falusi egyházak, gyülekezetek. Ezek élén az ún. *chorepiscopi*, azaz kerületi vagy vidéki püspökök álltak, de fokozatosan felváltották őket a városból a püspök által kiküldött papok. A különböző típusú falvakban (*castella*, *vici*, *villae*) sorra épültek a templomok, amelyek közül a nagyobbakban kereszteltek is (*ecclesia baptismalis*). A *parrochia* elnevezés lassan átment ezekre a falusi közösségekre, a gyülekezetet vezető papot pedig kezdték a „nép papjának” (*presbyter de plebe*), vagy *plebanus*-nak nevezni. Nyugaton a 4. és 5. századtól kezdett kialakulni a plébániák hálózata. A plébánia lett a középkori nyugati társadalom alapsejtje, a mindennapi élet tartós, szilárd kerete. Az európai plébániahálózat kialakulása csaknem egy évezredig tartott, s a 14. századra teljesedett ki. Ez lényegében párhuzamosan haladt az állandó településhálózat kialakulásával. A középkor végére készen állt a nyugati kereszténység sűrű településhálózata, a maga mintegy 130 000 plébániájával. A falusi plébániák létesítése általában az ún. magánegyházi rendszer keretében történt: a földesúr építette a templomot és biztosította a plébános jövedelmét, tehát mindennel ő rendelkezett, ő nevezte ki a plébánost is. Általános szokás volt, hogy a földesúr a birtokán élő jobbágyfiúk közül egyet neveltetett papnak.

A papok rendszerint a püspök mellett, az ő házában nevelkedtek, s így sajátították el a szükséges elméleti és gyakorlati tudnivalókat. Nyugaton a népvándorlás után, a 6. században nagymértékben csökkent a papság képzettsége, ezért rendelkeznek sorra úgy a helyi zsinatok, hogy a diakónusok és papok tanuljanak meg írni-olvasni, s írástudatlan embert ne szenteljenek diakónussá. Nemcsak a képzettséggel, hanem az életvitellel is voltak problémák: erre utalnak azok a zsinati rendelkezések, amelyek tiltják fegyverek és vadászok tartását, vadászaton való részvételt. Nyugaton a 4. század óta azt is megkívánták, hogy a püspökök, papok és diakónusok *coelibatus*-ban éljenek, ne legyenek házasok. Hogy ezt nem volt könnyű keresztülvinni, azt mutatják a következő évszázadokban állandóan megismétlődő zsinati rendelkezések. Az 5. és 6. századi galliai zsinati aktákban gyakran szerepel az *episcopa*, *presbyter* és *diaconissa* kifejezés: a püspökök és a papok feleségeiről van szó, akik fontos szerepet játszottak a közösség életében, elsősorban a karitatív tevékenység terén. Továbbra is előfordult tehát, hogy házas embert választottak püspökké, *presbyter*-ré, az ilyeneknek azonban meg kellett fogadniuk, hogy ezentúl különváltan élnek feleségüktől.

A 306-ban, a hispániai Elvirában tartott zsinat 33. kánonja így rendelkezett: „Úgy határoztunk, hogy a püspökök, papok és diakónusok meg az összes oltárszolgálatra rendelt klerikusok teljesen tartózkodjanak feleségüktől, és ne nemzzenek gyermekeket. Aki pedig ezt megteszi, azt fosszák meg a klerikusi tisztségtől”.

Keleten nem követelték meg a *coelibatust*: ha házasembert pappá szenteltek, az továbbra is élhetett házasságban. Aki azonban nőtlenül vette fel a nagyobb papi rendeket, az később nem köthetett házasságot. Püspök csak nőtlen férfi lehetett, s egy házaspap csak úgy lehetett püspökké, ha felesége elvált tőle és kolostorba vonult. Ezért a keleti püspökök csaknem kivétel nélkül a szerzetesek közül kerültek ki.

Az alapvető hittételek megfogalmazása

A késő ókor és a kora középkor egyetemes zsinatainak a görög filozófia fogalomkészletének segítségével részletesen és szabatosan – mondhatnánk: tudományosan – megfogalmazták a hit alapvető tételeit, dogmáit, elsősorban a Szentháromsággal és Jézus Krisztus személyével kapcsolatban.

A keresztények számára kezdettől fogva a „Jézus-jelenség” volt a legnagyobb kérdés: „ki ez az ember?”. Az evangéliumok szerint Jézus úgy beszélt Istenről, mint Atyjáról, akivel bensőséges, közeli viszonyban van. Már az első keresztény nemzedék „Krisztus”-nak tartotta Jézust, és Isten Fiának. A Krisztus (görögül *Khrisztosz*) a héber *masiah*, messiás fordítása, s azzal, hogy Jézusra alkalmazták, azt fejezték ki, hogy ő Isten Fölkentje, aki üdvösséget hoz. Egy őskeresztény himnusz, amelyet Pál apostol őrzött meg a 60-as évek elején a Filippibeli hívekhez írt levelében (2, 6–10), azt mondja Jézusról, hogy mielőtt emberi alakban megjelent, „Ő Isten alakjában volt”, és egyenlő volt Istennel. Az első igazi teológus, Origenész (†254) ezt így fogalmazta meg: „A Fiú, bár másvalaki, mint az Atya, maga is Isten”. Vagyis az Atya és a Fiú két külön önálló létező (görögül *hüposztaszisz*), de mindkettő Isten. Amikor a 2. században sor került a keresztény hit részletes, tudományos kifejtésére, választ kellett keresni a kérdésre: ha Jézus valóban Isten, Isten Fia, akkor milyen a viszony közte és az Atya között? S ehhez járult a másik nagy probléma: hogyan lehet Jézus Krisztus önálló létét, különálló személyiségét és istenségét a monoteizmussal, az egyistenhittel összeegyeztetni. Mindemellett a Szentírásban a Lélek, Szentlélek (görögül *pneuma*, *Pneuma Hagion*, latinul *Spiritus Sanctus*) is önálló cselekvő alanyként működik, s szoros kapcsolatban van az Atyával és a Fiúval. A keresztények Istene tehát valamiképpen három, s a 2. század végén meg is jelenik a keresztény irodalomban a „Háromság” (görögül *Triasz*, latinul *Trinitas*) fogalma. Origenész ezt mondja erről a *Háromságról*: „a Szentlélek valóságának oly nagy hatalma és méltósága, hogy az üdvözítő keresztység csak a mindennek közül legmagasztosabb hármasság tekintélyétől fogva, azaz az Atya, a Fiú és a Szentlélek együtt történő megnevezése esetén teljes, ha a nem született Istenatya, az egyszülött Fiú és a Szentlélek nevét összekapcsoljuk”.

A 2. és 7. század között lezajlott teológiai vitákban sokféle válasz született e kérdésekre. A zsidó-arámi kultúrkörben élő zsidó keresztények a szigorú monoteizmus jegyében Isten egy-voltából, egyedüliségéből indultak ki (ezt az irányzatot nevezték *monarchianizmusnak*). Ők Jézust pusztán csak embernek tartották, akit Isten kiválasztott és fiává fogadott (*adopcionizmus*, latinul *adoptio*: örökbefogadás). Mások szerint a Fiú és a Szentlélek csak az Atyaisten különböző megjelenési formái, az Atya, Fiú és Szentlélek szavak csak az egyetlen Isten különböző működési módjait fejezik ki (*modalizmus*). A gnosztikusok számára Krisztus egyike az Atyaistenből kiáradó, s nála alsóbb-

rendű, tiszta szellemi lényeknek (*aiónok* vagy *eonok*), aki a Jordánban való megkeresztelkedéskor leszállt az ember Jézusra, s a keresztre feszítés előtt elhagyta őt.

A hellénisztikus műveltségű keresztények Krisztust azonosították a görög filozófia *logosz* fogalmával. A sztoikusok, valamint a közép- és újplatonizmus szerint a *Logosz* a világmindenséget átjáró világértelem. Az alexandriai zsidó filozófus, Philón (†Kr. u. 45) szerint a *Logosz* Isten elsőszülött Fia, a „*második Isten*”. A keresztények számára Krisztus Isten kezdetől fogva, már a teremtés előtt is létező Logosza, Isten örök Fia, aki leszáll a földre és emberré lesz. A keresztény Logosz-tant már az 1. század végén kifejti a János-evangélium prólógusa: „Kezdetben volt a Logosz (latinul *Verbum: 'Ige'*), és a Logosz Istennél volt, és Isten volt a Logosz [...] Minden általa lett [...] És a Logosz testté lett és közöttünk élt”.

Hogy Isten egységét megőrizzék, a korai keresztény gondolkodók közül többen a Logosz-Fiút alárendelték Istennek: nem birtokolja teljesen az isteni lényeket, csak teremtmény, bár ő az Istenből származó első és legmagasabb rendű szellemi lény. A 4. század elején egy alexandriai pap, Areiosz (Arius, †336) nagy vitákat kiváltó elméletet fejtett ki. Csak egy örök, igaz Isten létezik, az Atya. A Logosz-Fiú, aki Jézusban emberi testet vett fel, Isten legkiválóbb teremtménye ugyan, de a teremtett világhoz tartozik, nem örökkévaló. „Isten Fia a semmiből lett teremtve, volt olyan idő, amikor nem létezett”. Lényege (*uszia*) végtelenül különbözik Istentől: az Isten változatlan, a Logosz változékony. „Nem egyenlő Istennel, az Atyával, nem is egylényegű vele”, sőt „nem is hasonló hozzá [...] A Fiú, aki megkísértetik, aki szenved és meghal, bármilyen magasztos is, nem lehet egyenrangú a fájdalomon és halálon túl lévő, nem változó Atyával: ha különbözik az Atyától, akkor alacsonyabb rendű”. Ezért nem ismeri, nem ismerheti meg az Atyát, nem hozhat üdvösséget.

Ariusszal szemben az ellentábor azt hirdette: a Fiú az Atyával egylényegű (*homousziosz*). Pontos képmása az Atyának, semmiben sem tér el tőle, vele egy létszinten áll. Isten Fia csak akkor hozhatja meg a világ számára a megváltást, hogyha ő lényege szerint különbözik a világtól, és nem más, mint maga Isten.

A vita valóban a kereszténység lényegét, a Krisztus által hozott megváltást érintette. Ezért hívta össze Nagy Konstantin 325-ben a nikaiai zsinatot, amely heves vita után elítélte Arius tanait, és hitvallásában részletesen kifejtette a Jézus Krisztus személyével kapcsolatos keresztény hitet: „Hiszünk az egy Úrban, Jézus Krisztusban, Isten Fiában; ő mint egyszülött, az Atyából, vagyis az Atya lényegéből (*uszia*) született; Isten született az Istenből, Világosság a Világosságból, igaz Isten az igaz Istenből; született, de nem teremtmény; ő az Atyával egylényegű (*homousziosz*) és minden általa lett, ami az égben és a földön van”.

Ezzel azonban a vita korántsem zárult le, még egy fél évszázadon keresztül változatlan hevességgel folyt. A szélsőséges ariánusok azt hangsúlyozták, hogy a Fiú lényege nem is hasonló (*anomoiosz*) az Atyához. A görög püspökök többsége azonban az arianizmusnak egy mérsékeltbb változatát vallotta, amely szerint Krisztus lényege hasonló (*homoiosziosz*) az Atyához, ahogy a tökéletes képmás hasonlít az ősképre. Ebben a vitában már jelentkeztek azok a nyelvi, megértésbeli nehézségek, amelyek fontos szerepet játszottak a keleti és a nyugati kereszténység egymástól való eltávolodásában. A gazdag filozófiai örökséggel rendelkező görög nyelven megfogalmazott teológiai állításokat az ebben a vonatkozásban jóval szegényebb latin nyelven nem lehetett pontosan, eredeti értelmüknek megfelelően visszaadni, s ebből számos félreértés született a keleti és a nyugati püspökök között. A helyzetre jellemző, hogy Constantius császár 359-ben úgy próbált egyetemes zsinatot tartani, hogy a nyugati püspökök az itáliai Ariminumban, a keletiek pedig a kis-ázsiai Szeleukeiában ültek össze.